

Stoppen

Herman van Gunsteren

Stoppen

U kunt het
u wilt het
u doet het niet

Van Gennep Amsterdam

Eerste druk maart 2002
Vierde druk januari 2007

© 2002 Herman van Gunsteren / Uitgeverij Van Genneep
Nieuwezijds Voorburgwal 330, 1012 RW Amsterdam
Verzorging binnenwerk Hannie Pijnappels
Ontwerp omslag Erik Prinsen
Drukwerk Bariet, Ruinen
ISBN 978 90 5515 800 3 / NUR 450

Inhoud

Wat is het probleem?	7
De interimmanager	10
De roker	16
De tirannie verdrijven	24
De nachtmerrie	31
Vergeven	38
Rouwen	43
De nee zegger	46
Het scheidende paar	54
De vertrekkende werker	60
Het sterven	71
De eerste wereldoorlog	75
Loslaten	85
Doorgaan	89
De emotie	96
Het juiste moment	99
De opluchting	103
De afstemming	105
De derde	109
Rituelen spelen	113
Epiloog	118
Noten	119

Wat is het probleem?

Stoppen kan verbazend moeilijk zijn. Keer op keer besluiten dat dit de laatste sigaret is die je opsteekt. De knipperlichtrelatie – partners die er jaren over doen om uit elkaar te gaan. Hoe de zwaar verlies lijdende Belgische steenkolenmijnen te sluiten als elk initiatief daartoe straatgeweld en doodslag tussen mijnwerkers en politie met zich meebrengt?

Waar stoppen normaal en geregeld is, zoals bij het beëindigen van een schaakpartij of een bezoekje, kan dit even slikken vergen, maar doen we het wel. Verrassend vaak, evenwel, blijkt stoppen een probleem. We beseffen wat we moeten doen, alleen lukt het telkens weer niet ons daartoe te brengen. Ferme voornemens beklijven niet. We zitten klem tussen de wil te stoppen en het klaarblijkelijk onvermogen dit te doen.

Het is niet een externe kracht die ons in de greep houdt, we zijn het zelf. Fysiek is stoppen mogelijk. Wat niet lukt is ophouden met bepaalde handelingen die we, al of niet samen met anderen, blijven verrichten. Het is niet een proces, zoals een lawine of een paniekende massa op een instortende tribune, waar we aan zijn overgeleverd. Niet 'Ik kon *het* niet stoppen', maar 'Ik kon *mezelf* niet stoppen'.

Nog vreemder is dat het niet kunnen stoppen geen kortstondig onvermogen is – koken van woede en niet kunnen ophouden met schelden – maar een alsmaar tegen beter weten en willen in doorgaan met een gevestigde handelwijze.

Typisch beeld is het in alle rust en in het volle besef van ontrouw aan een eerder besluit een sigaret opsteken.

Weten wat te doen, het willen, de gelegenheid hebben – en het toch niet doen. Wat is hier eigenlijk het probleem? De simpelton (en Socrates met hem) constateert: ‘Dan wil je het blijkbaar niet’ of: ‘Dan kan je het blijkbaar niet’ en gaat tevreden naar huis. Dit herschikken van woorden en beweringen brengt de taal op orde, maar doet de beklemmende paradox in het buiten-verbale leven niet verdwijnen.

Gewone mensen hebben aan een enkel woord genoeg om ‘niet goed kunnen stoppen’ te herkennen en er zelf nieuwe voorbeelden van aan te dragen. Stoppen is een lekker herkenbaar probleem in het leven van alledag. Maar het is weinig bestudeerd en er is niet veel theorie over.

De volgende beschouwingen worden geleid door twee theoretische verwachtingen. De eerste is dat stoppen vaak het verborgen probleem is. Doordat dit onopgemerkt en onopgelost blijft, stagneren of mislukken andere initiatieven. De tweede verwachting is dat stoppen moeilijk wordt als het sociaal repertoire van stophandelingen tekortschiet. Niet weten te stoppen wordt vaak gezien als een individueel psychologisch probleem van wilswakke, maar de oorzaak (en de sleutel tot verandering) hiervan ligt doorgaans in het ontbreken van rituelen die stoppen ‘betekenen’.

In de eerste elf essays verken ik typische situaties van niet-weten-te-stoppen. Daarin ga ik na hoe mensen hun ‘toch niet stoppen’ organiseren, hoe ze zichzelf en anderen misleiden en klem houden. De daaropvolgende hoofdstukken analyseren gemeenschappelijke aspecten van deze situaties.

Eerste doel is een rijker begrip van (niet kunnen) stoppen te verkrijgen. Pas daarna is het tijd voor de vraag ‘hoe dan

wel?’ Echter, het probleem ‘oplossen’ door het zo snel mogelijk te doen verdwijnen is niet de strekking van dit boek. Dus geen handleiding met nuttige ‘how to’-tips. Aanbevelingen zijn een welkom bijproduct, maar het gaat om wat anders. Niet-weten-te-stoppen is een menselijke levensvorm, waarvan ik samen met u, lezer, de contouren en dynamiek wil leren zien.

De interimmanager

Het belang van stoppen werd me voor het eerst duidelijk tijdens een masterclass voor interimmanagers. Gedurende twee volle dagen werkte ik met zestien eigenwijze doeners uit het vak. Mensen met ervaring, die nu moesten lezen, reflecteren en naar elkaar luisteren. Ter voorbereiding hadden ze ieder eigen ervaringen in een tweetal casusbeschrijvingen aan de Rotterdam School of Management, de organisator van de serie masterclasses, moeten voorleggen. De casus vormden voorwerp van ‘reflectie’ – de aanduiding waaronder mijn cursusonderdeel de wereld in ging. In de casusbeschrijving kon niet alles worden gezegd en de besprekingen hadden, ook voor de betrokkenen zelf, vaak een onthullend karakter. Anderen zagen dingen die betrokkenen zelf niet hadden opgemerkt en die voor een begrip van het eigen optreden wel essentieel waren. Ook ethische vragen kwamen aan de orde. (De Raad voor Interim Management had het initiatief tot de masterclass genomen om wat meer orde in de beroepsuitoefening te brengen en beunhazen te weren.)

Kort tevoren, toen ik voor KPMG de studie ‘Passie in management’ schreef en in verband daarmee enkele interimmers sprak, had ik me al verbaasd over hun passie voor en betrokkenheid bij het lot van organisaties waar ze toch gauw weer weg zouden gaan. Tijdens de cursus ging ik begrijpen waarom. De interimmanager wil succes. Falen is zijn eer te na. En bovendien slecht voor zijn curriculum vitae, reputatie en het verwerven van volgende opdrachten. Tijdens

de cursus bleek het moeilijk om gevallen van falen te vinden en te erkennen. Alleen Gijs Wouters deed het volmondig, maar die was dan ook voorzitter van de RIM.

Deze verklaringen liggen voor de hand. Tijdens de bespreking gloorde echter een verder gaand inzicht. De kracht van de interimmanager in de organisatie ligt precies in de zekerheid dat hij/zij zal weggaan. Doordat ze geen blijvers zijn, kunnen interimmanagers dingen die de reguliere leden van de organisatie niet kunnen. De discussie over de vraag of je als interimmanager een aanbod om in de organisatie te blijven mag aannemen was ongemeen fel. Blijven, niet weten te stoppen dus, werd in niet mis te verstane termen afgekeurd, als een overschrijding van de grenzen van de beroepsuitoefening.

De interimmanager is als een nar, een vreemdeling, die dingen kan die de blijvers niet kunnen. Hij kan dingen zien en zeggen die door insiders ongezien en ongezegd blijven.

Daardoor heeft de interimmer ook een wederkerend probleem. Zijn opdrachtgever is ook een insider. Na de eerste vier weken van oriënterende gesprekken en onderzoeken blijkt vaak dat het probleem toch wat (of soms aanzienlijk) anders ligt dan in de oorspronkelijke opdracht was gesteld. En niet zelden blijkt dat de opdrachtgevende instantie zelf een (deel van het hergeformuleerde) probleem is. Sommige opdrachtgevers aanvaarden groots en open de nieuwe formulering, maar velen zien toch hierdoor hun eigen spel doorkruist en verzetten zich. Als hij niet onmiddellijk ontslagen wordt, moet de interimmanager dan verdergaan terwijl hij zijn ei niet helemaal kwijt kan. Een deel van zijn analyse en gewijzigd perspectief zal hij voor zich moeten houden. Hij kan elders in de organisatie steun zoeken, maar dan wordt hij gauw onderdeel van de strijd die in elke organisatie bij nader inzien woedt en verliest hij zijn kracht als outsider.

Die kracht ontleent hij aan de onwrikbaarheid van zijn outsider zijn, die gegarandeerd wordt door het gegeven dat hij weer zal vertrekken binnen een aangegeven tijd (soms met een kleine uitloop).

Er bleek nog een tweede verbazend aspect aan het werk van de interim. Tot zijn verrassing ontmoet hij vaak dankbaarheid en opluchting, ook vanwege mensen die door zijn interventie pijn leden en moesten inleveren. Hoe is die dankbaarheid, anders dan uit masochisme, te verklaren? Mensen zijn dankbaar omdat ze loskomen uit een vastzittende situatie. De gewaardeerde bijdrage van de interim ligt in het stoppen van gedragspatronen waarvan eigenlijk iedereen in de organisatie wel wist dat die moesten ophouden, maar die de organisatie zelf niet in staat was daadwerkelijk te stoppen. De interimmanagers hebben de mond en de gevalsbeschrijvingen vol van vernieuwing, cultuurverandering, modernisering, openheid. Zij presenteren zich als vernieuwers. Maar desgevraagd bevestigden ze dat de belangrijkste verborgen hobbel vaak ligt in het onvermogen van de organisatie om bepaalde activiteiten te stoppen. De interimmer is een stopper. Doordat men weet dat hij zal stoppen, is de interimmer in een excentrische positie van waaruit hij de organisatie kan helpen met het hoognodige stoppen. Hij helpt de organisatie loslaten en afbouwen, zodat ruimte voor het nieuwe wordt gemaakt.

Of die interventie tot blijvende verandering leidt is een andere vraag, waarover interimmers zich veel zorgen maken. Valt alles niet weer terug in het oude patroon, vragen ze zich bezorgd af. De verbinding met zijn opvolger, de post-interim, is vaak van cruciaal belang. Die moet het stoppen bevestigen en voltooiën.

In een groot algemeen ziekenhuis, budget 205 miljoen, kent

de afdeling operatiekamers wederkerende problemen. Een lid van het managementteam, bestaande uit de hoofden OK, chirurgie en anesthesie, wordt uit zijn functie ontheven. De pers bericht hierover, de directie is uiterst bezorgd en het personeel voelt zich machteloos. Margo wordt als interimmanager door de medisch directeur aan het managementteam toegevoegd en belast met het personeelsbeleid. Haar eerste taak is het opstellen van een rapport over hoe tot structurele verbeteringen te komen. Zij besteedt haar eerste maand aan inventariseren van personele problemen. Als na aanvankelijke afwezigheid ook een tweede lid van het managementteam, het hoofd OK, uit zijn functie wordt ontheven, wordt Margo anderhalve maand na haar aantreden, op verzoek van medische staf en medewerkers, door de directie tot hoofd OK benoemd. Zij krijgt volmacht om alle problemen binnen de OK-afdeling aan te pakken.

Na een uitvoerige inventarisatiefase stelt zij een document op over de situatie op de afdeling OK. Grootste probleem is een gebrek aan vertrouwen in en respect voor elkaar. Veel non- en miscommunicatie, alsmede vormen van communicatie die niet te accepteren zijn. Afbekken en niet luisteren, voldongen feiten creëren zonder dat afstemming met anderen plaatsvindt (een eenmaal begonnen operatie onderbreekt men niet meer). Voor een OK-afdeling kan dit aanzienlijke gevolgen hebben zoals leegstand van OK's, lange wachttijden en onherstelbare fouten waarvan patiënten blijvend de dupe zijn.

Samen met betrokkenen benoemt Margo organisatorische knelpunten en bedenkt ze praktische oplossingen daarvoor, neergelegd in een plan van aanpak. Helderheid wordt verkregen over de plaats van de OK-afdeling in het hele ziekenhuis, waarin de afdeling zich niet langer als eiland kan gedragen. Tijdens de interimperiode wordt een hoofd anes-

thesie in dienst genomen, die lid van het leidinggevende team wordt en aan wie de door Margo vervulde functies in de haar resterende tijd soepel en geruisloos worden overgedragen.

Een succes, maar hoe deed ze het, hoe kreeg Margo de zaak in beweging? Het stoppen met bepaalde gevestigde gedragspatronen was in haar ogen cruciaal. Zolang mensen in hun oude rol volhardden of zouden terugvallen, zou elke structurele verbetering om zeep worden geholpen. Non-communicatie en van minachting doordrenkte vormen van communicatie zouden samenwerking, die voor een OK-proces onontbeerlijk is, bemoeilijken en de transactiekosten ervan hoog doen oplopen. Margo wist het gedragspatroon langs twee wegen te stoppen. Zij formuleerde de voor ieder herkenbare beginsituatie, waar niemand naar terug wilde, maar die men door een reeks gevestigde gedragspatronen toch weer dreigde te reproduceren. En zij stopte dergelijke gedragingen als die zich in de directe confrontatie met haar voordeden. Een chirurg die haar op de gang afbeekte antwoordde zij: 'Uw reactie is die van een kind.' Hij zei: 'Dat heeft nog nooit iemand tegen me gezegd,' en ze gingen samen een kop thee drinken. Iemand die alsmaar schold op de administratie die de OK's indeelde, maar daar niet één keer zijn neus om de hoek had gestoken, nam zij mee naar de plaats van de vermeende bron van onheil. Zij leerde mensen hun reëel bestaande organisatie en medewerkers kennen. Zij plaatste mensen in concrete situaties waarin zij daadwerkelijk konden ervaren dat een andere wijze van communiceren dan de gevestigde mogelijk was en ook werkte. Zodoende hielp zij hen los te komen uit een fataal patroon dat geen van hen vermocht te stoppen. Ze konden nu voor een alternatief kiezen en deden dat makkelijker en met meer werkvreugde naarmate ze ervoeren dat anderen in

het werkverband dit ook deden. Door stoppen tot ontstoppen, zo zouden we haar bijdrage kunnen karakteriseren.

Als interimmanager fungeert Gijs als lid van het college van bestuur van een hogeschool. Zijn opdracht is bevorderen dat dit product van recente fusies tussen instellingen van hoger beroepsonderwijs een visionaire en lerende organisatie wordt, waarin de medewerkers door hun werk worden gevoed in plaats van uitgeput. Bij doorvragen blijkt ook bij hem het stoppen met gevestigde gedragspatronen, die in het bijzonder na recente fusies hardnekkig kunnen zijn, de grootste hobbel te zijn geweest. Hij zegt: 'De paradox is dat ik word binnengehaald om te veranderen en eenmaal binnen niet mag veranderen.' Hij belichaamt de paradox van het niet kunnen stoppen die (de leden van) de organisatie klem houdt. Hij breekt daaruit, door 'als wijze nar' op te treden. De outsider die kan wat de insiders wel willen, maar zelf niet kunnen. Die een extra aan de organisatie toevoegt, waardoor het handelingsrepertoire wordt verruimd en uit zijn groef gehaald. Door eenvoudig en simpel te blijven kon hij benoemen en zichtbaar maken wat men vermeed te zien en heeft hij afstanden kunnen verkleinen. Veel mensen in de organisatie ervoeren zijn bemoeienis als 'helend', een opluchting.

Theo vervult zijn eerste opdracht als interim bij een bedrijf dat elektronische plastic pasjes produceert. Spoedig na aantreden blijkt dit hopeloos verliesgevend te zijn en belast het moederbedrijf hem met de sluiting. Hij doet consciëntieus wat hij kan, gebruikt al zijn net verworven kennis en inzet. Tot zijn verbazing wordt hij door de medewerkers met aandrang uitgenodigd voor het slotfeest bij de definitieve sluiting van het bedrijf. Hij ontvangt daar lof voor zijn 'eerlijkheid'. Stoppen is, ook waar dit pijnlijk is, een opluchting.

De roker

Op mijn werkplek is roken verboden. De rokers doen hun bezigheid nu buiten, voor de ingang. Als het koud en nat is gaan zij een stapje naar binnen, aan het begin van de helling waarlangs vroeger, toen het gebouw nog ziekenhuis was, de bedden in en uit werden gereden. Het rookvrije gebouw treedt men zodoende binnen door een wolk van rook, over een tapijt van peuken, slalommend tussen de gezellig prattende rokers. Rokers zijn tegenwoordig geconcentreerd zichtbaar. Waar rook vroeger verdund over de trein was verspreid, hangt deze nu dicht in de enkele rookcoupé. Als er nog gerookt wordt, dan zal ieder – rokers en niet-rokers – het weten.

Ook als de rook niet te ruiken is en fysiek niet kan schaden. 'Jurylid IDFA valt over twee sigaretten' meldt *Het Parool* op 1 december 2000. In het juryrapport liet een lid protest aantekenen tegen de 'buitensporige rookverslaving' van de hoofdpersoon in de bekroonde film (regisseur is zelf niet-roker). Het dissidente jurylid was net van drie pakjes per dag afgestapt, verklaarde een mede jurylid. De krant meldt ook een 'hernieuwd offensief tegen roken' van minister Borst van Volksgezondheid. Een wettelijk rookvrije werkplek, een flinke accijnsverhoging. Voor rokers kan een dergelijke wettelijke maatregel ook een stimulans zijn met roken te stoppen, denkt Borst. Laat ze maar denken, denken de rokers. Harder worden sommigen van hen getroffen door het vonnis van de Haarlemse rechtbank, ook op die dag in de krant:

een zorginstelling voor epilepsiepatiënten moet voor een bewoonster een volledig rookvrije woonruimte creëren. Voor de talrijke zorginstellingen die niet ruim in hun geld en ruimtes zitten, betekent dit waarschijnlijk een rookverbod in de gemeenschappelijke ruimte, waar tv gekeken, gespeeld, gegeten, geruzied en ontvangen wordt. In psychiatrische inrichtingen waar de bewoners niet zelf naar buiten mogen en de ramen slechts op een kier open gaan, is het rollen van het eigen sigaretje een van de weinig overgebleven vrijheden. Op 4 december gispt in glasheldere taal Karin Spaink – weer zo'n zieke eigenwijze roker – in *Het Parool* de antirookbrigade. Op 6 december spannen twee zieke rokers een geding aan tegen sigaretten fabrikant Philip Morris wegens misleiding.

De roker is een icoon van de consumptiemaatschappij. Een beschikbaar beeld waarin van alles herkend kan worden: misleiding, zelfbedrog, gedachteloze consumptie, ongezond leven, wilswakte. Maar ook: vrijheid je eigen leven te leiden, inspiratie bij scheppende arbeid (de pijp van Mulisch, de sigaretten van de schrijvende Sartre), raffinement (de vrouw met het sigarettenpijpje), sociaal contact (hebt u een vuurtje). Eerder in deze tekst kwamen we de roker tegen als typisch geval van niet kunnen stoppen.

Wat is er nou eigenlijk moeilijk aan stoppen met roken? Ik kan elk moment stoppen als ik dat wil, beseft de roker. En het is precies deze gedachte die de verslaving in stand houdt. De wetenschap dat ik op elk moment kan stoppen weerhoudt mij telkens van nú stoppen. Er is altijd een beter moment en daardoor is nú nooit het juiste moment. Morgen kan ik ook stoppen, na deze laatste sigaret. Of in het nieuwe jaar. Het is nu juist de gedachte dat ik het zó kan, die ervoor zorgt dat ik niet stop. Ik blijkt het niet te kunnen terwijl ik het makkelijk kan.

In *L'Être et le Néant* geeft Jean-Paul Sartre een beschouwing over hoe makkelijk het was om met roken te stoppen – en hij ging veertig jaar door.¹ Om zijn benen voor amputatie te behoeden besloot hij tegen het eind van zijn leven weer te stoppen. Op de volgende dag, maandag. Nee dus.²

Al gauw worden de pogingen om met roken op te houden een onderdeel van het verslavingspatroon. Het besluit om op te houden is *conditio sine qua non* voor doorgaan met roken, zo stelt Italo Svevo in *De bekentenissen van Zeno*, het klassieke boek uit 1923 dat gaat over roken en de pogingen ermee op te houden.³ Vanuit dit perspectief van de stoppende roker wordt het hele leven van de hoofdpersoon beschreven. Eén lange reeks laatste sigaretten.

Doorgaan met roken kan voortkomen uit gewoonte – ongemerkt, uit het ruggemerg. Maar meestal wordt dit onwillekeurig opsteken van een sigaret direct bevestigd door een besluit dit ook te willen en te doen. Ja, ik rook omdat ik dat wil.

Het besluit om op te houden maakt het extra aantrekkelijk en spannend om toch te roken. Dit geldt trouwens niet enkel bij een zelfopgelegd verbod, maar ook bij een van buiten komende regel. Het opsteken van een sigaret laat zien dat je je zó niet laat disciplineren – door niemand, zelfs niet door jezelf. Het genieten van het verbodene en schadelijke is opwindend. Braaf genieten is niet zo intens en echt als verboden genieten. De appel die we eten omdat het gezond is smaakt anders dan Eva's verboden vrucht. Het doorbreken van het verbod is een daad van vrijheid. Kiezen van je eigen weg naar de dood. Tegenover de ingrepen 'vanwege ons aller bestwil' stelt Karin Spaink het recht van elk mens zich te gronde te richten.⁴

Dit moge zo zijn, maar de andere kant van de medaille is dat het leven van de roker die alsmaar probeert te stoppen

een geschiedenis wordt van beloftes die verbroken zijn. Het verbreken, het anders handelen, is een daad van vrijheid, maar een reeks van zulke daden resulteert in onderworpenheid aan de tirannie van het moment. Plato zag in de vrijheid van burgers in de democratie om elk moment de eigen wens te volgen een voedingsbodem voor tirannie. Zij volgen de kronkelende weg van hun opeenvolgende verlangens, die nergens uitkomt en in steeds benauwender cirkels rondvoert. De burgers gaan zich gedragen als slaven van hun eigen verlangens. Afspraken zijn niet meer te maken, wetten wisselen en worden overtreden als het uitkomt. Als de directe bevrediging van hun verlangens uitblijft, dan keren de burgers zich van hun leiders af en kiezen anderen in hun plaats – die op hun beurt weer spoedig vervangen zullen worden. Uiteindelijk kiezen de zo aan momentane wensbevrediging verlaafde burgers een leider, een tiran, in de hoop dat deze de orde zal herstellen. De consumptiemaatschappij met zijn diverse nieuwe vormen van koop- en gokverslaving toont een vergelijkbaar beeld.

De beschrijving van roken als een individuele activiteit en als een persoonlijk probleem van ermee stoppen gaat voorbij aan het feit dat roken een levensvorm is. Roken is deel van een collectieve cultuur, roken betekent iets. Door een sigaret op te steken vertel je een verhaal over jezelf aan jezelf en aan anderen. Roken is een sociaal signaal, het toont wat voor soort persoon je bent en hoe je je tot anderen wilt verhouden. Vragen om een vuurtje, een sigaret in de loopgraaf delen, een joint rond laten gaan. Het zijn allemaal bekende handelingen uit het sociale repertoire. Iemand rook in zijn gezicht blazen, kauwen op een sigaar, de achtere-loos tussen de lippen hangende sigaret, het zijn bekende scènes uit films.

Roken heeft iets los, iets achteloos van 'wie maakt me

wat'. Het is een gebaar dat andere handelingen een bepaalde kleur verleent. Roken vermindert stress. Het maakt scherper en sneller. Voor velen zet het de motor van kritische creativiteit aan. Er zijn auteurs die moeten roken om te kunnen schrijven. De pianist Robert Casadesus zag ik in 1959 bij hem thuis in Parijs het geweldige Tweede pianoconcert van Brahms studeren met een sigaret in de mond – onbeweeglijk hoofd tot de askegel onmogelijk lang was en toch niet viel.

Roken wordt 'op zijn plaats' gehouden, niet enkel door de individuele roker, maar ook door de betekenis die roken in het sociale verkeer heeft. Tot deze structuur die roken klem houdt hoort niet alleen de collectiviteit van de rokers, maar ook die van de bestrijders ervan. Waarom moet roken zo heftig worden bestreden en gedemoniseerd – niet alleen door mevrouw Borst maar ook door tirannen als Hitler en Napoleon? Wat hindert het de machthebbers dat mensen zichzelf schade toebrengen? De ziektekosten kunnen het niet zijn. De roker gaat immers eerder dood en is over zijn hele leven gemeten medisch goedkoper dan de langer levende niet roker.

Rond officieel bestrijden van roken vormt zich een illegaliteit van smokkel en zwarte handel. Daarnaast is er de tabaksindustrie en degenen die deze bestrijden met geweldig hoge vorderingen bij de rechter. Dat bestrijden vraagt weer een organisatie van slachtoffers. Kortom, roken gaat door, niet enkel ten gevolge van een reeks individuele beslissingen en zwaktes, maar ook doordat roken in de maatschappelijke cultuur en organisatie een belangrijk ordenend beginsel is.

De voorstelling van roken in onze individualistische cultuur is er een van individuele wilswakke, van verslaving aan een genotmiddel, van afkickverschijnselen en van een individueel traject naar stoppen (soms met de opbeurende op-

merking dat 'we er samen wel uitkomen', d.w.z. dat anderen je 'helpen' bij je individuele pogen). Allen Carrs populaire *Easy Way to Stop Smoking* vermeldt een wereldwijd netwerk van adressen waar men voor therapie terecht kan, maar dit vormt in zijn optiek toch niet meer dan een hulp bij de *individuele* beslissing om te stoppen. 'The beautiful truth is: IT IS EASY TO STOP SMOKING. It is only the indecision and moping about it that makes it difficult.'⁵

Ook nadat het gelukt is te stoppen blijft het leven beheerst door de afgezworen gewoontes. 'My whole existence has been a preparation for solving the smoking problem,' schrijft voormalig accountant Allen Carr⁶ na dertig jaar roken. Zijn leven blijft nog steeds door het roken bepaald, zij het nu met een minteken ervoor. Veel mensen die stopten schrijven allerlei ongemakken, zoals dikker zijn, nog steeds daaraan toe.

De terminologie van genotmiddelen, wilswakke, afkickverschijnselen, die gebezigd wordt door degenen die roken willen uitbannen, maken het niet stoppen met roken vergelijkbaar met andere verslavingen, zoals die aan heroïne, alcohol, gokken of kleren kopen. Nieuwe verslavingen worden uitgevonden, of ontdekt, en in dit jargon beschreven. De consumptiemaatschappij kent vele gevallen van ontspoorde consumptie, van te veel of te weinig eten, kopen, etcetera. Nieuwe verslavingen brengen ook nieuwe soorten slachtoffers en daaromheen klevende hulpverlening. Verslaving is een moderne vorm van zonde, van zwakte des vlezes. En net als bij de Christelijke zonde is de bestrijding ervan een deel van het probleem. De bestrijding isoleert, zet apart en richt de aandacht op dat wat men probeert uit te roeien. Veelal wordt daardoor het bestredene mede in stand gehouden.

Wanneer is iets eigenlijk verslaving te noemen? Wat is het verschil met toewijding? Een pianist die elke dag zes uur

moet spelen, is die verslaafd? Of gaat het om het gevaarlijke van de activiteit? Dan zou een bergklimmer wel verslaafd zijn te noemen en de pianist niet. Maar het 'alsmaar weer moeten' is toch bij beide gelijk. Zit het verslavingselement dan in het dwangmatige en niet-bewuste (mindless) aspect van gedrag? Is het de combinatie van vrijheid en dwangmatigheid die verontrust? Hiermee leven moet wel leiden tot bedrog van anderen en van jezelf, tot een illusie van vrij handelen, tot schijnvrijheid. Dat is een smet op een samenleving waarin echte vrijheid een centrale waarde en ordenend beginsel heet te zijn.

Of ligt de aanstootgevendheid van verslaving voor de autoriteiten en wereldverbeteraars misschien in de zichtbare ongehoorzaamheid en ongezeglijkheid ervan? Dan zou verslaving als een kwestie van gezag en disciplineren moeten worden herbeschreven. Niet als een individueel sociaal-psychologisch probleem, maar als een verstoring van de publieke orde. Dat zou een betere rechtvaardiging opleveren voor de enorme sommen publiek geld die besteed worden aan opsporing, berechting en hulpverlening rond verslaving. Toekomstige historici zullen zo misschien kunnen begrijpen waarom rond de millenniumwisseling zoveel politieke en juridische activiteiten gericht waren op verslaving en de criminele activiteiten daaromheen.

Stoppen met roken en met andere 'verslavingen' zou goed zijn, niet zozeer omdat de verslaafde er gelukkiger en vrijer van wordt, maar veeleer omdat het geld zou vrijmaken voor andere activiteiten dan niet lonende en vaak zinloze repressie van verslaving. Stoppen is goed voor de staat.

Zo blijkt ook de staat een stopprobleem te hebben. Hoe op te houden om alsmaar meer schaarse capaciteit te besteden aan een nooit eindigende bestrijding van verslavingen? Ja, als die verslaafden nou zouden afkicken, dan zouden wij

de bestrijding kunnen verminderen of zelfs stoppen. Wij bestrijden immers alleen omdat en zolang er iets te bestrijden is. Op hun beurt kunnen de verslaafden antwoorden: 'Ja, als de genotmiddelen niet verboden zouden zijn, dan hadden we lagere prijzen ervoor, geen criminaliteit eromheen en dan zou verslaving eindelijk een gewoner onderdeel van het maatschappelijk leven kunnen worden.' Aldus houden verslaafde en bestrijder elkaar klem. Ze maken het stoppen door de ander tot voorwaarde voor eigen stoppen. Ze zijn alleen bereid te stoppen als de ander eerst stopt. Zo zullen ze nog lang doorgaan met niet kunnen stoppen.

De tirannie verdrijven

In een *democratie* worden regeerders door burgers gekozen. Karl Popper wees in *The Open Society and its Enemies* erop dat de belangrijkste verdienste van democratie niet hierin ligt. Verkiezingen zijn aristocratisch, de meest geschikte burger, de beste naar het schijnt, wordt gekozen. Veel belangrijker dan kiezen van regeerders is de mogelijkheid om langs reguliere weg van regeerders af te komen als hun optreden niet meer bevalt en trekken van tirannie, van doordrijverij, gaat vertonen. De belangrijkste verdienste van het kiezen van nieuwe regeerders, aldus Popper, is dat daarmee de oude kunnen worden heengezonden.⁷

Pas als deze mogelijkheid van heenzenden niet meer beschikbaar is, gaan we beseffen hoe waardevol die was. Stoppen van een dictator als Hitler of Soeharto is een groot probleem, ook als de burgers officieel wel stemrecht hebben. Nog moeilijker wordt het onder een regime dat aan veel mensen die daaronder leven het stemrecht onthoudt. Denk aan Zuid-Afrika onder het Apartheidsregime. Daar had wisseling van de wacht weinig effect – de nieuwe machthebbers zouden meer van hetzelfde brengen, met hoogstens nuanceverschillen. Wie er regeerde deed er niet zo toe. Wat veranderd moest worden, wilde men de tirannie verdrijven, was het regime zelf.

Een democratie bevat repertoire om te stoppen – ‘to throw the rascals out’ zoals ze in het beschaafde Engeland zeggen. Stoppen met een beleid door een partij met een

ander program aan de macht te brengen. Stoppen met regeerders die zich tiranniek gedragen door anderen in hun plaats te verkiezen.

Interessant is dat de laatste jaren dit spel van regeren en oppositie kennelijk niet meer voldoende is en men tussentijds zijn toevlucht neemt tot juridische wegen om de regeerders te stoppen, niet enkel met betrekking tot specifieke beleidsonderdelen, maar ook om ze uit hun ambt te zetten. Impeachment procedures tegen presidenten worden herfst 2000 begonnen in de Fillippijnen en Taiwan. In Amerika hebben we de poging om Clinton te verwijderen achter de rug. In al deze gevallen gaat het om beschuldigingen van corruptie of onzedelijk gedrag in de private sfeer, en niet, althans niet openlijk, om de tirannieke uitoefening van het ambt zelf. Gezien de voortdurende populariteit van president Clinton zag het overgrote deel van de Amerikaanse bevolking niets in deze voortzetting van partijpolitieke strijd met andere middelen dan verkiezingen en debat over te voeren en gevoerd beleid. Nu men hem via verkiezingen niet kon verdrijven namen politieke tegenstanders hun toevlucht tot andere middelen.

Dat is verontrustend in een democratie. Hoe komt het dat de reguliere stopprocedures niet meer leiden tot het gewenste stoppen? Of preciezer gezegd, hoe komt het dat deelnemers aan het politieke spel zich niet meer neerleggen bij de uitslag van verkiezingen? Hoe komt het dat Gore en Bush na de verkiezingsdag blijven doorvechten? Ik vermoed dat dit te maken heeft met het verdwijnen van een echt oppositioneel alternatief. De partijen en hun programma's lijken op elkaar. Er zijn geen wezenlijke verschillen, ze cirkelen alle rond de consensus in het midden. Als er geen grote verschillen zijn, dan gaan kleinere en vaak triviale de doorslag geven. Het uiterlijk, de uitstraling, de manier van stemmen tellen.

Zo blijkt zelfs in de democratie, die toch tal van procedures voor stoppen van ambtsuitoefening kent, stoppen een probleem te worden. Het is moeilijk het oude te stoppen om ruimte voor echte verandering te maken als alle alternatieven voortzetting van het oude in andere vorm opleveren.

Hoeveel te meer speelt dit probleem onder een *dictatuur*. Daar bestaat doorgaans geen repertoire voor vervanging van de wacht. Toen in december iedereen beseftte dat Soeharto zou moeten verdwijnen als president van Indonesië duurde het nog tot mei voordat hij tot aftreden werd gedwongen. In maart daarvoor werd hij zelfs nog voor een nieuwe ambts-termijn herkozen, op een moment dat de discussie enkel ging over hoe hij tot vertrekken zou kunnen worden gebracht. Een wens tot verwijdering, maandenlang op zoek naar een vreedzame uitvoeringshandeling.

Soms lukt het een dictator te stoppen door een coup, bijvoorbeeld door militairen. Die beloven een andere toekomst en een overgang naar democratie. Maar zelden lukt het om zo de dictatuur te stoppen. In plaats van één permanente dictator komt hier een opeenvolging van coups. De coups, die werden ingezet om het onhoudbare en onverdraaglijke te stoppen, zijn zelf een niet te stoppen reeks geworden.

Vaak wordt op den duur ook duidelijk dat de dictatuur dieper is ingezonken dan de verbinding met de persoon van de dictator zou doen vermoeden. Gabriel García Márquez geeft in *De herfst van de patriarch* hiervan een beklemmende schildering. In lange zinnen zonder alinea-indeling en met een heel enkele keer een einde van een zin met een punt doet hij het leven voelen van de dictator die meer dan 200 jaar aan de macht is, wiens dubbelgangers sterven, en onder wiens realiteit de huidige volwassenen als kinderen zijn opgegroeid. '(...) het was zover met ons gekomen dat we niet meer

wisten hoe het met ons moest gaan zonder hem, wat er met ons leven zou gebeuren na hem, ik kon mij de wereld niet voorstellen zonder de man die me op mijn twaalfde zo gelukkig had gemaakt als geen ander meer zou kunnen (...).⁸ Net als de dictator, die dingen niet gelooft die hij niet waar wil hebben – het wordt licht als hij wakker wordt, ook al is dat midden in de nacht, de klokken geven de ochtendtijd aan en alles wordt verlicht als ware het dag – gaan de mensen leven in de leugens die het regime in stand houden. Ze misleiden zichzelf en de dictator. '(...) en ze bedrogen hem niet om hem een genoeg te doen zoals generaal Rodrigo de Aguilar gedaan had in de laatste periode van zijn glorie-tijd, en ook niet om te voorkomen dat hij getroffen werd door nutteloze tegenslagen zoals Leticia Nazareno meer uit medelijden dan uit liefde gedaan had, maar om hem gevangen te houden in zijn eigen macht in de seniele aftakeling in zijn hangmat onder de katoenboom op de binnenplaats waar aan het eind van zijn jaren (...).⁹ Voor acclamatie of protest zijn de mensen op den duur met geen stok de straat meer op te krijgen, omdat ze hierin weer een nieuwe manoeuvre van de dictator zien '(...) to satiate beyond all limits his irrepressible desire to endure (...).¹⁰ (Ik las het boek voor het eerst in de Engelse vertaling die ik hier pakkender vind dan de Nederlandse.) Ministers en legercommandanten durven de dictator niet te doden omdat ze weten dat ze daarna elkaar zullen moeten doden. Volstrekt onvermogen aan alle kanten om een onverdraaglijke tirannie te stoppen. Niemand gelooft meer in de mogelijkheid van stoppen. De tirannie is de context van leven en betekenis geworden. Vast op zijn plaats gehouden door leugens. Leven is zo niet mogelijk ontdekt de dictator ten slotte 'as he discovered in the course of his uncountable years that a lie is more comfortable than doubt, more useful than love, more lasting than

truth, he had arrived without surprise at the ignominious fiction of commanding without power, of being exalted without glory and of being obeyed without authority when he became convinced in the trail of the yellow leaves of his autumn that he had never been master of all his power, that he was condemned not to know life except in reverse(...).¹¹ Hij sterft als hij beseft dat hij nooit heeft geleefd.

Een werkelijke verandering van politiek regime, zoals bij dekolonisatie of bij afschaffing van Apartheid, kan nooit enkel door een coup, een staatsgreep, tot stand worden gebracht. Een wisseling van de macht is nog geen *revolutie*. Aan een revolutie gaat een vrijheidsstrijd vooraf (als die tevoren niet werd opgemerkt wordt hij wel achteraf geconstrueerd) en na de culminatie daarvan ligt er nog een grote taak van verandering in de manieren waarop mensen samenleven. Dit geldt zowel voor instituties als voor attitudes van mensen – van commanderen naar democratisch verenigingsleven, van berusting en angst naar initiatief en vertrouwen, is een grote stap.

Het moment van afwerpen van tirannie is bevrijdend. Het brengt euforie, lachen en dansen, ‘publiek geluk’ zoals Hannah Arendt het noemt.¹² Een gevoel dat het nu alles anders wordt en dat we dat samen kunnen.

Deze bijzondere toestand, waarin veel mogelijk is, duurt niet lang. Al gauw komen oude gewoontes en onrechtvaardigheden terug. Een nieuwe lente, een oud geluid. In Rusland blijken het vooral voormalige partijfunctionarissen te zijn die zich onder het democratische marktregime gigantische nieuwe rijkdommen hebben weten eigen te maken. De gewone burgers, die vaak hun pensioen of salaris niet krijgen uitbetaald, stemmen als protest hiertegen op de voormalige communistische partijen die in tal van landen bij de

tweede verkiezing na de revolutie verrassend veel aanhang blijken te winnen. Mensen blijven langer en dieper dan gedacht houdingen en competenties van het oude regime meedragen. Een Roemeense rechter voelt zich gepasseerd wanneer hij niet meer door politici wordt gebeld. De ambtenaren zijn goed in het regelen en leven en laten leven, maar kunnen zich maar moeilijk de attitudes van de onpartijdige publieke dienstverlener eigen maken (daargelaten dat hun salaris hiervoor onvoldoende is). Journalistieke competenties en de instituties voor geschillenbeslechting, die horen bij een vrije pers, zijn niet zomaar uit de grond te stampen. En goedwillende of profiterende gasten, de adviseurs uit gevestigde democratieën die democratische en manageriële competenties willen overdragen, zijn vaak geen betrouwbare gidsen. Zij doceren illusies.

Even moeilijk als het verwerven van vaardigheden en het installeren van instituties van een vrije samenleving, blijkt het om de innerlijke houding horende bij het oude regime af te schudden. Dekolonisatie betekende niet het einde van de koloniale houdingen en geestesgesteldheid, van het denken en kijken naar verhoudingen in termen van kolonisator en gekoloniseerde. Edward Said stelde het voortduren van ‘oriëntalisme’ aan de kaak.¹³ En in het eengeworden Duitsland klagen de burgers uit het Westen over de bekrompen houding van de Ossies, die zich blijven gedragen alsof de muur en de onderdrukking nog bestonden, en klagen die Ossies op hun beurt over de grofheid, de superieure houding en de vernederende behandeling vanwege Wessies. Het denken in Ossies-Wessies blijft een veel begaan pad om problemen op te projecteren. Men trekt zich wederzijds terug in stereotyperingen en vanuit het Westen wordt verwijtend gezegd dat de Ossies het lijden onder de dictatuur van anderen nu zelf kiezen.

Ten slotte, maar ook allerbelangrijkst, blijkt de nieuwe lente verstoord te worden door herinneringen van onrecht en misdaden gepleegd onder en verbonden met het oude regime. Dagelijks kan men nog degenen die hierbij als daders of slachtoffers waren betrokken tegenkomen in de realiteit van het nieuwe regime. Als aan dit probleem van voorbijgane misdaden geen aandacht wordt besteed kan het voor de levenden onder het nieuwe regime een nachtmerrie worden. Het oude regime leeft als nachtmerrie voort. Is het dan nooit te stoppen?

De nachtmerrie

Het voortwoekeren van de herinnering aan voorbij onrecht kan mensen klem houden. De klem wordt vastgeschroefd als aan het onrecht geen of de verkeerde soort aandacht wordt gegeven. De niet te stoppen reactie is dan een herhaling van de onrecht ervaring en van de eigen reactie daarop. Het besluit om dergelijke situaties van onrecht nooit meer te ontmoeten leidt juist tot een herhaling ervan – althans in de beleving en reactie van de gekrenkte.

Zulk een trauma, zo denken velen tegenwoordig, kan zich ook op collectief niveau voordoen. Het meest aangevoerde voorbeeld zijn de vernederingen van Duitsland na de Eerste Wereldoorlog, door opgelegde herstelbetalingen, gebiedsverlies en beperkingen in soevereiniteit, die tot wrok, nazisme en de Tweede Wereldoorlog zouden hebben geleid, althans de kans daarop aanzienlijk zouden hebben vergroot. Als de herinnering de grond in wordt gedrukt, steekt hij vroeg of laat toch de kop weer op, zo is de gedachte. The return of the repressed. Juist doordat onrecht niet erkend en herinnerd wordt, blijven mensen en bevolkingen erin vastzitten. Doordat mensen te snel een streep onder het verleden wilden zetten en dit niet hebben verwerkt, blijft het verleden ze beheersen en kunnen ze niet stoppen zich daardoor te laten sturen. Het schandelijke verleden keert weerom als een nachtmerrie die werkelijkheid wordt.

Zo is niet altijd gedacht. Cicero pleitte in de Romeinse Senaat om de herinnering aan onenigheid voor eeuwig te be-

graven. Veel vredesverdragen van voor 1930 bevatten passages die opriepen tot vergeten. Wij mensen van na 1945 denken echter anders. De Europese Unie wil een einde maken aan oorlogen op het continent door een hecht samenwerkingsverband te smeden tussen de Europese natiestaten die elkaar vroeger bevochten. Van het expliciet gedenken van die oorlogen verwacht men een afschrikkende werking en een scherper besef van de veiligheid die de Europese samenwerking biedt.

Hoe dan wel met een verleden vol onrecht om te gaan, als het niet vergeten mag worden? Wat moet er worden gedaan voordat we er eindelijk een streep onder kunnen zetten, zodanig dat het ons werkelijk met rust zal laten? Hoe te stoppen met het laten beheersen van onze huidige acties door een traumatisch verleden? Daarvoor worden verschillende wegen gevolgd, te weten bestraffen, zuiveren, een andere relatie met slachtoffers bewerkstelligen en herinneren. In de praktijk worden elementen van deze wegen gemengd, zij het dat één daarvan meestal wel gezichtbepalend blijft voor de gekozen mix.

Bestrafen van onrecht begaan onder het oude regime, als gewone misdaden of als bijzondere misdaden tegen de menselijkheid, is vaak geprobeerd. De strafrechtelijke weg kent een groot aantal obstakels. De bewijsvoering is moeilijk en kostbaar. Meestal is het niet doenlijk alle betrokkenen te berechten, het zijn er te veel. Waarom de een wel vervolgen en de ander niet? Als de Oost-Duitse grenswachten worden veroordeeld, omdat ze overeenkomstig hun opdracht op vluchtelingen schoten, moeten dan de opdrachtgevers niet minstens zo streng worden aangepakt? In Nederland werden na de Tweede Wereldoorlog de minder zware gevallen eerst berecht. Daar vielen doodvonnissen en zware straffen. Tegen de tijd dat de zwaardere gevallen, die langere voorbe-

reiding vergden, voor de rechter werden gebracht was het strafklimaat aan het veranderen en werden minder zware straffen opgelegd. Het aftreden van Koningin Wilhelmina in 1948 zou mede zijn ingegeven door haar weigering om in deze trend mee te gaan.

Een volgend probleem is dat van het toe te passen recht. Vaak is dit het recht van de winnende en rechtsprekende partij. De te berechten personen begingen hun daden evenwel onder een ander rechtstelsel, dat andere definities en verplichtingen met zich mee bracht. Bij de Neurenbergprocessen, waar de top van de nog levende nazileiders werd berecht, en later bij de berechting van kampbeulen, heeft men geleidelijk aan een algemeen bovennationaal recht ontwikkeld dat misdaden tegen de menselijkheid verbiedt. Maar de fundering hiervan in de natuur of de aard van de mens is zwak. Het meest overtuigt nog de fundering in (de herinnering aan) schokkende historische gebeurtenissen. Gegeven deze fundering is herinneren van essentieel belang voor het in stand houden van besef en gelding van dit recht.

Zuivering, het ontzeggen van de bevoegdheid om bepaalde functies uit te oefenen, is ook veel bedreven, zowel openlijk als in niet-officiële, sluipende vorm. Men wil de bureaucratische en maatschappelijke organisaties vrij hebben van handen die ze weer in de richting van het voorbije regime zouden kunnen sturen. Bovendien wil men niet met 'besmette' mensen samenwerken. Zuivering is in Nederland, en recent in Tsjechië, uitgebreid toegepast. Een probleem is het verlies aan vakmatige competentie. Een ander probleem is het diffuse en uitsluitende karakter van deze vorm van sociale dood. In ons rechtstelsel past zulk een diffuse uitsluiting uit het maatschappelijk leven niet. De straffen en uitsluitingen dienen in een voor ieder kenbaar wetboek van strafrecht te zijn neergelegd. Buiten die limitatieve opsom-

mingen dienen burgers vrij te zijn en gerechtigd tot deelname aan alle facetten van het maatschappelijk leven.

Een derde manier van omgaan met een misdadig verleden onder een vorig politiek regime is het aanbrengen van veranderingen in de relatie tussen het opvolgende regime enerzijds en de slachtoffers en hun vertegenwoordigers anderzijds. Uit de formulering blijkt al een moeilijke kwestie, namelijk dat de oorspronkelijke partijen doorgaans niet meer bestaan. Hun opvolgers/vertegenwoordigers zitten met een erfenis waar ze niet om hebben gevraagd en die ze doorgaans ook niet expliciet hebben aanvaard. Toch handelen ze, omdat ze de meest gerede partij lijken te zijn om de oorspronkelijke betrokkenen te vertegenwoordigen.

Meestal is er een onderhandeling tussen de partijen, die gevolgd wordt door een gebaar van erkenning. Dit kan zijn reparatie, zoals het geval was met de betalingen van Duitsland aan Israël. Of restitutie, waarbij eigendommen worden teruggegeven. Of excuus. De laatste twee vormen leveren evidente problemen op. Wat te denken van een huis in Oost-Berlijn dat na de Duitse hereniging zonder meer aan vroegere eigenaars werd gerestitueerd en dat werd ontnomen aan mensen die het te goeder trouw van hun eigen staat, de DDR, hadden gekocht? Moeten Nederlandse schilderijen die via nazi-Duitsland in Russische handen zijn gekomen terug? Wat maakt uitgesproken excuses geloofwaardig? En wanneer worden het holle woorden? Het sorry zeggen is de laatste tijd toegenomen. Ontmoetingen tussen staatshoofden worden met spanning tegemoet gezien. Zullen excuses worden uitgesproken en hoever zullen die gaan? De paus in Israël, Reagan en Kohl bij de 50-jarige herdenking van de Tweede Wereldoorlog, koningin Beatrix in Indonesië. Zelfs aan het tijdstip van haar bezoek werd betekenis toegekend. En hier in Australië, waar ik dit schrijf, heerst verontwaar-

diging, omdat de premier, Howard, heeft geweigerd om excuses aan te bieden voor de vroegere behandeling van de Aborigines. Hij schijnt te vrezen dat dit tot juridische claims zou leiden.

De drukst begane weg om het verleden te verwerken is tegenwoordig het collectief herinneren. In Nederland hadden we het instituut voor oorlogsdocumentatie, waar Lou de Jong en de zijnen de oorlog documenteerden en domesticerden tot een onderdeel van een continue Nederlandse geschiedenis. Later werd bij dit instituut het onderzoek naar Srebrenica ondergebracht. De regering kon politieke verantwoording jarenlang afhouden door naar de (op het moment van schrijven nog steeds komende) uitkomst van dit onderzoek te verwijzen. Duitsland opende de Stasi-archieven. Die worden nu gebruikt als eenvoudig bewijs van goed en fout. De foute Stasi en zijn documenten als betrouwbaar bewijsmateriaal gebruikt... wie had dat kunnen voorzien.

De meest in het oog springende en vernieuwende vorm die herinneringen van misdaden onder een voorgaand regime heeft aangenomen is die van een waarheidscommissie. Daar begeven zij die de wandaden begingen en zij die ze ondergingen zich ten overstaan van een forum van hun huidige medeburgers in een proces van herinneren, erkennen en mogelijk vergeven. In de wereld tel ik nu zo'n twintig van zulke commissies. Dat is, gegeven de zwaarte en ingrijpendheid van zulk een proces van herinneren, geen gering aantal. Het bekendst van al werd de Waarheids- en Verzoeningscommissie in Zuid-Afrika.

Bij die commissie konden daders amnestie aanvragen. Ze moesten dan wel bereid zijn om voor de commissie te verschijnen en daar vragen te beantwoorden. De slachtoffers konden voor de commissie in het openbaar hun ervaringen vertellen en daar in hun lijden erkend worden. In de hoor-

zittingen werd het verleden herverteld. De nadruk lag op het erkennen van wat gedaan was. Erkennen als een vorm van elkaar en het gemeenschappelijk verleden kennen, het leed en de gruwelijkheid voelen en in zekere zin herbeleven. Er waren rituelen van begroeting – met kaarsen, handdrukken en gebed – en van erkenning van alle betrokkenen als menselijke wezens. Tijdens de zittingen probeerden de commissieleden te voorkomen dat de daders met hun daden werden gelijkgesteld.¹⁴ D.w.z. zij werden wel geprest om verantwoordelijkheid voor hun handelen te erkennen, maar er werd ook vastgehouden aan het onderscheid tussen monsterlijke daad en monster. De daders waren ook medeburgers nu. Het moeilijke en paradoxale van uiteenzettingen voor de commissie lag precies in deze combinatie van (voormalig) onderdrukker en (huidig) medeburger. De commissie had ook oog voor wandaden gepleegd door de onderdrukten, zozeer zelfs dat op het laatst het ANC, de regerende partij van Nelson Mandela, probeerde publicatie van het rapport tegen te houden.

Zo zien we in de huidige wereld tal van rituelen in de maak waardoor het verleden gezamenlijk verwerkt kan worden en op kan houden een niet te stoppen nachtmerrie te zijn waardoor elk functioneren van nieuwe of herstelde democratieën vergiftigd zou worden. Dit is een verheugende ontwikkeling. Maar ook langs deze weg lukt het niet altijd om te stoppen, om onder het verleden een streep te zetten. Mensen blijven in het verleden vastzitten.

Dit vastzitten wordt ook bevorderd door de huidige nadruk op slachtofferschap. Veel groepen ontlenen tegenwoordig hun identiteit en samenhang aan hun verleden als slachtoffer. De leden van de groep zouden assimileren als ze niet apart werden gezet door de herhaalde daad van publiekelijk erkennen van het lijden van vorige generaties van wie ze

afstammen, schrijft Ian Buruma.¹⁵ In het voormalige Oost-Duitsland onderscheiden zich echte dissidenten, zij die bewijsbaar gevangen hebben gezeten, van de meelopers. Dissident geweest zijn is meer dan tien jaar na dato nog steeds een beheersend kenmerk van het bestaan van vele voormalige DDR-burgers.

Een ander tragisch aspect aan Oost-Duitsland is het besef dat herinneren ook niet altijd helpt als niet alle relevante actoren daaraan meedoen. De DDR deed veel aan het erkennen en gedenken van misdaden onder het naziregime begaan. In de Bondsrepubliek kwam het erkennen pas sinds de jaren zestig en onder druk van buitenaf tot stand. Men deed aan het herinneren en verwerken liever niet mee. Nu, in het jaar 2002, wordt rechtsextremisme en herlevend nazisme, althans het gebruik van nazisymbolen, in de Duitse media als een typisch ‘Ost’-probleem gepresenteerd. Dat moet voor vele oudere ex-DDR-burgers een bittere pil zijn. Zij zullen het probleem eerder zien als iets wat heel Duitsland aangaat en wat mede veroorzaakt wordt door het arrogante optreden van de Wessies in het Oosten.

Erkennen en herinneren, ten slotte, leidt niet gegarandeerd tot vergeven. Het is een proces dat, om respectabele redenen, niet hoeft te eindigen in verzoening. Voor de Waarheids- en Verzoeningscommissie waren er adembenemende confrontaties waarbij de betrokkenen niet konden en wilden vergeven. Ook waren er nabestaanden die niet wilden vergeven, omdat ze niet namens de dode slachtoffers zo’n daad dachten te mogen verrichten. Vergeven was voor hen een persoonlijke daad, die geen vertegenwoordiging toelaat.

Vergeven

Met het beëindigen van een tiranniek regime zijn nog niet de bijbehorende houdingen, angsten, relaties en manieren van omgaan met elkaar verdwenen. Het stoppen hiervan vraagt een collectieve activiteit van verwerken, van erkennen wat was en wat gedaan is, en van het vestigen van nieuwe verhoudingen en houdingen die passen bij het nieuwe regime. Als dat regime een democratie is, dan gaat het om het vestigen van verhoudingen als burgers. Dat wil zeggen niet per se als vrienden, maar wel als mensen die bereid zijn hun verschillen en geschillen langs politieke weg te regelen, waarbij ieder een stem toekomt. Dat proces van collectief verwerken heeft ook een individuele component. Verzoening kan niet plaatsvinden als een betrokken persoon niet kan vergeven, de voortrazende herinnering aan gruweligheden niet kan of wil stoppen. Wat is dat, vergeven en niet kunnen vergeven?

Het onderwerp speelt ook bij gemenigheden en vernederingen die niet met een misdadig regime zijn verbonden, maar wel het persoonlijk leven zwaar kunnen beschadigen.

In *The Human Condition* schrijft Hannah Arendt dat in betrekkingen die zich anders als blind proces zouden onttollen een menselijke orde en maat wordt aangebracht door beloven en vergeven.¹⁵ Over beloven is veel te prijzen. Het is een manier om samen iets nieuws te beginnen. Er zijn veel rituelen van beloven – handtekening, plechtige inwijding, huwelijk. Beloven is feestelijk en vrolijk, een viering van

menselijke creativiteit, van de teugels van het bestaan in handen nemen, van samenwerking.

Vergeven is stiller en verdrietiger. Er zijn minder rituelen voor. Er is niets te vieren maar eerder te betreuren: het mislukken om samenhandelen tussen mensen naar menselijke maatstaven te laten verlopen. Bij vergeven gaat het als het ware om mislukte menselijke initiatieven. Vergeven is het beëindigen van de doorwerking van onverantwoordelijk, ondoordacht of onmenselijk optreden. Dat is geen feest.

Het is begrijpelijk dat mensen makkelijker beloven dan vergeven. Betrokkenen moeten er vaak met de haren worden bijgeslept en vergeven lukt vaak niet, de rituelen blijven hol. Als beloven niet lukt is er niks, geen contract, geen gezamenlijke toekomstige onderneming. Het verlies is niet groot, men kan andere initiatieven ontplooien. Er is wel geïnvesteerd misschien in onderhandelingen, maar als die worden afgebroken en tot niets leiden is er verder geen relatie. Bij het niet lukken van vergeven is dat heel anders. Daar blijft de relatie doortetteren, de impasse en wrok zich herhalen. Men blijft overgeleverd aan een proces van mislukte menselijk samenhandelen, dat ontierend is omdat mensen hun relaties niet een menselijke maat hebben kunnen meegeven.

Het niet kunnen stoppen van zo'n proces, of van de herinnering eraan waardoor het huidig handelen gestuurd wordt, kan mensen ernstig ontregelen. Pas als het procesmatige karakter ervan is weggenomen door erkennen van verantwoordelijkheid, zo zagen we in het vorige hoofdstuk, kan er sprake zijn van vergeven en afsluiten. Als daders het verleden niet voor hun rekening nemen als mede bepaald door hun handelen, dan kan de symbolische daad van vergeven ook niet goed lukken. Het erkennen van verantwoordelijkheid, dat wil zeggen het aanbrengen van menselijke maat in anderszins blinde processen, is een van de voorwaar-

den die vervuld moet zijn wil de taaldaad van vergeven zijn werking hebben. Beloven en vergeven zijn performatief, ze veranderen iets, maar ze doen dit alleen onder bepaalde voorwaarden. Als die niet vervuld zijn dan werken beloven en vergeven niet. Een handtekening onder bedreiging met pistool gezet geldt niet als beloven. Evenzo kan vergeven zonder voorafgaand erkennen van verantwoordelijkheid voor misdrijvingen en schade niet gelden als echt vergeven. Een en hetzelfde ritueel kan afhankelijk van de voorwaarden waaronder het plaatsvindt echt of slechts schijnbaar vergeven opleveren. Uit het ritueel zelf kan men dit niet aflezen.

Vergeven is een daad, in vrijheid verricht. Er wordt iets gegeven. Door giften, zo weten antropologen, markeren mensen hun relaties. Denk aan een fooi in het restaurant, een relatiegeschenk. Een geschenk kan te duur zijn, iets wat de ander nooit kan evenaren. Dan markeert het geschenk de ongelijkheid. Een geschenk staat los van dwang. Naarmate de gever vrij is al of niet te geven heeft de gift meer bepalende waarde voor de relatie. Juist als het een extra is, als het niet hoeft, is de gift een machtige manier om relaties te benoemen, ordenen en herordenen. Door onze giften laten we zien wie we zijn en hoe we ons tot anderen verhouden.

Wat wordt er dan bij vergeven gegeven? De last van het verleden wordt afgenomen – het stoppen die mee te dragen wordt gegeven, zou je kunnen zeggen. Er komt dan vrijheid voor een nieuwe start. Die start kan al of niet met elkaar worden gemaakt. Vergeven vereist niet dat men vrienden wordt. Wel dat men niet meer door onrecht uit het verleden aan elkaar blijft geklonken.

Vergeven is doorgaans tweezijdig. De elementaire vorm is dat de wandader zijn verantwoordelijkheid erkent en spijt betuigt. Het aanvaarden hiervan is het vergeven. Maar hier

kunnen allerlei misverstanden rijzen, vaak ongemerkt aanvankelijk, waardoor het vergeven niet slaagt. Als de wandader te veel zegt en zich uitput in elegante verontschuldigen, in plaats van zijn bijdrage sober en gepast beschaamd te houden, dan laat hij geen ruimte voor serieuze aanvaarding of afwijzing. Maar als hij te weinig doet is het ook niet goed. Bovendien varieert per subcultuur welke handelingen excuses en welke het aanvaarden daarvan betekenen. De daders en de slachtoffers komen zelden uit exact dezelfde (sub)cultuur en dat maakt het gezamenlijk improviseren van een verzoeningsritueel penibel. Vaak kan de bemiddelende rol van een derde, bijvoorbeeld een dominee of een Amerikaanse president, hierbij helpen. Ook opvattingen over de juiste timing en de juiste gelegenheid verschillen. Waarom toen, bij het bezoek aan Indonesië, of na die begrafenisdienst, niet het hoge woord gesproken? Verwachtingen kruisen elkaar en vaak komt het, ondanks wederzijdse voornemens daartoe, niet tot op elkaar aansluitend erkennen en vergeven. Een rituele dans van slachtoffer en dader is inderdaad geen geringe opgave.

Zelfs als er een communicatieve derde is en de handelingen van verzoening worden verricht lukt het vaak toch niet. Arafat en Barak gaven elkaar de hand bij Clinton, net als Begin en Sadat bij Carter. Het laatste beklifde en werd bevestigd bij de begrafenis van Sadat. Het eerste was direct al moeilijk geloofwaardig en al helemaal niet meer na het geweld en de latere verwijten. Het ritueel is hetzelfde, de geloofwaardigheid hangt af van de context en het gedrag daarna, waaruit moet blijken dat het verleden niet meer het huidig handelen domineert.

Schijnverzoening kan zich voordoen als de ene partij de andere misleidt. Dit kennen we uit toneelstukken. En we kennen uit sprookjes – maar bij enig kijken ook in het dage-

lijks leven – het vergiftigde geschenk, the poisoned gift. De appel voor Sneeuwwitje. Elke menselijke handeling, ook die van verontschuldigen en vergeven, kan gefingeerd worden. Liegen is menselijk. Net als spelen trouwens. ‘Maar de schijn, het lege ritueel, de hypocrisie, de berekening en de nabootsing zijn vaak van de partij, en verschijnen als ongenode parasieten op de ceremonies van de schuld,’ schrijft Jacques Derrida.¹⁷

Vergeven moet moeilijk zijn. Als het stoppen met wrok een fluitje van een cent is worden we wantrouwig. Echtheid blijkt uit de moeite die het kost, uit ermee geworsteld hebben zoals de gereformeerden dat noemden. Derrida drijft dit aspect op de spits waar hij stelt : ‘Het uitgangspunt moet zijn dat het onvergeeflijke bestaat. Want is dat niet het enige wat werkelijk kan worden vergeven?’ Hij noemt vergeving een ‘dwaasheid van het onmogelijke’ waardoor als door een revolutie ‘de gewone loop van de geschiedenis, de politiek en het recht’ wordt overvallen. Deze overdrijving tot buiten grenzen van het menselijke maakt wel duidelijk waar het bij vergeven om gaat – een niet afgedwongen vrije daad die de loop van processen van samenhandelen doorbreekt. Zo’n vrije daad is moeilijk en niet af te dwingen, maar als hij eenmaal verricht wordt ook zeer eenvoudig. Zo eenvoudig als geen sigaret meer opsteken.

Voor degene die vergeeft betekent vergeven ophouden slachtoffer te zijn. De keten van oorzaak en gevolg, van handeling en schuld, doorbreken. Iets nieuws beginnen, een streep onder het verleden zetten, het achterlaten voor wat het is: vroeger handelen en lijden. Zolang het niet lukt dit te doen, zolang hij niet kan stoppen, blijft hij in dat verleden van onrecht bevangen, monomaan erdoor bezeten. Shakespeares drama’s bieden hiervan beklemmende gestalten.

Rouwen

Rouwen is verwant met vergeven, maar verschilt er ook van. Bij rouwen is de ander er niet meer. Dat noodzaakt tot andere vormen van tweezijdigheid. Een tweede verschil is dat er geen wandaad is gepleegd ten opzichte van de rouwende persoon, maar dat deze wel pijn heeft en beschadigd is. Net als bij vergeven zien we dat het wegstoppen en afkappen, de weigering om het rouwen als proces aan te gaan, ervoor zorgt dat het weggestopte verdriet de overlevende in de greep blijft houden. En ook hier zien we dat het niet kunnen beëindigen van het proces, het niet kunnen stoppen met rouwen en als beschadigde door het leven blijven gaan, eveneens een klem kan gaan worden die deelname aan het leven nu afknijpt.

Een voorbeeld van niet stoppen met rouwen biedt het gedicht ‘De twee grenadiers’ van Heine. Zij zijn op thuisreis van Napoleons Russische veldtocht. Ze zitten in Duitsland en horen dat de keizer gevangen is genomen. ‘Ik wil sterven,’ zegt de een. De andere is ook diep terneergeslagen, maar wil toch terug naar Frankrijk, naar vrouw en kind. De eerste grenadier verwerpt dit. ‘Wat nou vrouw en kind? Maar ik vraag je één ding: als ik hier gestorven ben, neem me mee en begraaf me in Frankrijks aarde. Daar zal ik dan in mijn graf liggen tot mijn Keizer voorbij komt rijden. Dan rijst ik op uit mijn graf om mijn Keizer te dienen en te beschermen.’ In de toonzetting door Schumann klinkt hier de Marseillaise. De

grenadier begraaft zich in het rouwen om daar nooit meer uit los te komen.

In New York kende ik de weduwe Elsom die sinds de dood van president Franklin Roosevelt zich tot aan haar eigen dood in rouwkleding hulde. Nu was vroeger weduwe zijn een sociale status. Dat is in onze tijd minder. Maar de innerlijke kant van het rouwen en weduwe zijn blijft onverminderd van kracht. In het volgende put ik uit een interview met een weduwe in onze tijd die over rouwen en stoppen daarmee vertelt.

Je moet het rouwproces durven aangaan. Het is nodig het leven dat je leidde af te maken. Afhakken is geen alternatief. Maar na een periode van rouwen moet je ermee ophouden. Je moet loslaten en de motor van het gedenken stopzetten. Anders wordt je een gecementeerd mens.

Als je het helemaal niet verwerkt, onder alles snel een streep zet, kleren van overledene weg, huis verkopen, dan kan je het later ook niet laten stoppen. Het blijft terugkomen in allerlei verholde vormen bij mensen die zo voortijdig hebben geprobeerd te stoppen. De timing is moeilijk, niet te gauw stoppen en ook niet te lang doorgaan. Er kwam een beslismoment: ga ik door met de schaduw van de relatie met de overledene, of besluit ik om verder te leven.

Het is essentieel om pijn toe te laten. Niet lang na het overlijden een nieuwe verhouding was vrolijk, er werd gelachen en weer lichamenlijk geleefd. Genieten van water, de zon op zien gaan. Maar de opening naar de ander was beperkt. Als de ander meer wil, dringt die zich op en verstoort het rouwproces. Als dit doorgaat, ga je de nieuwkomer als een indringer haten. Dat is onverdiend en dus een reden om de verhouding te beëindigen.

Daarna is er weer een leeg huis. Niet alleen het verwerken

van het verlies van de overledene, maar ook nog eens er bovenop het verlies van de nieuwe verhouding.

Zo moet het dus niet.

Rouwen, hoe doe je dat? Boeken en vriendinnen reikten rituelen aan. De ziel blijft veertig dagen boven de aarde, verzekerden ze, dan *moet* je rouwen. Dat is goed. Verdriet moet je verdrieten. Volg de dwang van de rituelen, bijvoorbeeld op dezelfde tijd elke nacht een kaars branden. En confronteer in die rituelen ook het voorbij zijn door te zeggen: 'Van jou heb ik niks meer te verwachten.' Het is niet makkelijk om die onontkoombare waarheid jegens de ritueel aanwezige overledenen uit te spreken. Toch moet dat.

Als je te snel stopt met het rouwproces ga je kapot. Je was als door een kijker geheel gericht op de partner. Een geconcentreerde maar ook vernauwde blik. Als je die ineens wegneemt, sta je als door een explosie ineens midden in de wereld. Dat maakt onzeker. Het is beter om geleidelijk aan weer op andere zaken en mensen in de wereld te leren focussen, alvorens met rouwen te stoppen. Er is een basis onzekerheid over je plaats in de wereld. Mag je en kan je daar leven? De aanwezigheid van de ander die dood is, is een zekerheid. Alles daarbuiten geeft minder houvast, de buitenwereld is bedreigend. Je bent bang dat je talent niet meer kan floreren zonder... ja zonder wat? Niet zonder het houvast van het onmisbare rouwen, maar evenmin zonder de wereld en het leven nu toe te laten. Stoppen met rouwen is niet eenvoudig.

De nee zegger

Enkele jaren geleden sprak ik voor rechtenstudenten aan de universiteit Limburg over mijn carrière. De lezingenreeks, waarvan mijn voordracht onderdeel was, beoogde zicht te geven op de beroepsmatige levensloop van eminente juristen. Zodoende zouden de studenten aangezet worden tot reflectie op hun eigen keuzes en perspectieven. Een uur lezing en een uur vragen.

Ik aarzelde even toen ik de uitnodiging ontving. Wat moest ik naast eminente juristen als Huib Drion? Hoorde ik hier wel thuis? Ik was begonnen als jurist, maar al spoedig overstapt naar de politieke theorie. Uitnodigingen van studenten neem ik altijd aan, behalve als ik echt verhinderd ben. En zoals vaker bij zulke optredens op vreemd terrein leerde ik dingen waarvan ik tevoren zelfs niet wist dat ik ze niet wist.

Wat ik ontdekte was dat mijn carrière, voor zover die afhing van beslissingen van mijn kant, bepaald was door nee zeggen. Geen bankier, geen advocaat, geen rechter. Geen medewerker bij Huib Drion in het burgerlijk recht, het hoofdvak in mijn studie. Geen rechtsfilosofie met zijn interessante vragen, afgekloven tot dorre literatuur. Toen ik samen met Tim Koopmans staatsrecht doceerde en ontdekte dat een aantal van de ernstige kwesties die daar speelden niet binnen een juridisch kader waren op te lossen maar een politieke aanpak vereisten, ging ik ook van daar weg, naar de politicologie. Daar ben ik gebleven, zij het met uitstapjes naar organisatieleer en antropologie.

Toen ik terug moest kijken op mijn loopbaan besefte ik tot mijn verrassing dat de beslispunten en overwegingen altijd een nee betroffen, een afwijzing, weg van iets. De resultante is wat achteraf een carrière heet. Die is adequater te beschrijven als uitkomst van dingen die ik wilde mijden, dan als iets dat positief was gekozen en nagestreefd. Natuurlijk, ik ben bijna dertig jaar hoogleraar politieke theorieën gebleven omdat ik tegen waar ik terecht was gekomen geen nee hoefde te zeggen – ik zag er kennelijk waarde in en vond mijn werk een echte bijdrage daartoe. Maar dit is toch iets anders dan een positieve keuze vooraf die de Limburgse studenten in de jaren negentig wilden maken.

In de discussie met hen werd duidelijk dat nee zeggen – het afwijzen van onrecht en onzin – blijkbaar een kompas kan zijn voor het uitzetten van een loopbaan waarin achteraf een lijn is te ontdekken. Het signaleren en bestrijden van onzin en onrecht, en het trainen van studenten hierin, is immers een kerntaak van de academische denker over politiek. Ja, maar ook slechts een deeltaak, zo ontdekte ik later toen ik me realiseerde dat ik van elke overheidsactiviteit kon zeggen waarom die zou mislukken en dat logischerwijs mijn advies aan de overheid dus was: doe niets. Dát advies wilde ik niet voor mijn rekening nemen. Kritiek en afwijzing, zo besefte ik na enkele wild kritische jaren in mijn vak, moeten gedoseerd worden ingezet. Altijd kritiek oogt scherp, maar is makkelijk en onverantwoordelijk. De kunst is om constructief te denken over de vuile en gebrekkige activiteit die politiek is. Daaraan heb ik mijn beroepsleven uiteindelijk gewijd.

Een leuke voordracht en een levendige uiteenzetting in Limburg. Maar de ontdekking van het dominante nee zeggen bleef me wel bezig houden. Kennelijk ben ik een goede nee zegger. Daar ligt mijn sterkte en specialiteit. Daaraan kleven

voordelen. Mijn nee is nee, daar kom ik niet op terug. Geen knipperlichtverhoudingen. En ik heb een neus voor onrecht, onzin en leugen. Dat geeft me vertrouwen om relaties aan te gaan en politieke arrangementen te accepteren zonder extra op mijn hoede te zijn. Als er iets scheef zit, iets waarop ik nee moet zeggen, merk ik het vanzelf gauw genoeg. Zoals iemand die weet dat hij altijd vroeg wakker wordt geen (extra) wakker hoeft te zetten. Allemaal positief, niet waar?

Hm. Als mensen mij vragen waarom ik niet voor een beroeps carrière als musicus heb gekozen, weet ik eigenlijk geen antwoord, behalve het lamme ‘Ik heb eigenlijk niet gekozen’. (Twee keer eigenlijk met een negativum. Wat is er positief ‘eigenlijk’ aan mij?) Ze vragen dit omdat zonneklaar is dat muziek mijn moedertaal is en ik daarin vervulling vind en anderen bekoor.

Toen ik jong professor werd en mensen mij vroegen wat ik nu ging doen, antwoordde ik met overtuiging: ‘Dit is een groeifunctie voor het leven.’ (Je kan er Einstein in worden; hoewel, die deed zijn beste werk voordat hij professor werd, in zijn vrije tijd toen hij in Zürich werkte bij het patentbureau.) Hm. Was die functie niet ook aantrekkelijk omdat hij vrijheid geeft om nee te zeggen, om niet mee te doen, om naast beroep aandacht aan muziek en kinderen te geven?

En wat is er goed aan nee zeggen tegen dingen zonder ze te onderzoeken, zonder ze een kans te geven zich anders te tonen? Waarom bij voorbaat afzien van pogingen om ze te veranderen, om ze te bevrijden van hun onacceptabele kanten? Ik schreef eens over werk van Ad Geelhoed een bijdrage met de titel ‘Wie in zijn graf ligt maakt geen fouten meer’. Hij was daarover verstoord. Terecht, de titel slaat in de eerste plaats op mijn houding. Die houding (balk) stelde mij in staat een pijnlijke zwakte (splinter) in zijn overigens waardevolle analyse bloot te leggen.

Als ik van het beroepsleven naar de private sfeer overstap wordt het patroon van nee zeggen nog beklemmender. Relaties beëindig ik ineens en voorgoed. Op een afbreken kom ik nooit meer terug. Het stoppen is abrupt en laat geen tijd om het oude met het nieuwe te verbinden – om dat wat voorbij moet gaan om te zetten in een begrijpelijk verhaal, in een ‘erfenis’ (heritage). Door dat plotselinge en definitieve van mijn kant wordt het stoppen niet begrepen. Er is weliswaar een duidelijke en definitieve beslissing, maar die voelt als willekeur. Wat die achterlaat is een afgebroken verhaal. Ik zelf zie vaak mijn eigen beslissing om te stoppen met een relatie niet aankomen. Het blijft een geïsoleerd moment dat moeilijk te verwerken is achteraf, behalve als zogenaamd hard feit: toen wilde en kon ik niet meer (bij iemand blijven, aanraking verdragen). Doordat ik mezelf verras, realiseer ik me ook niet tijdig wat mijn verantwoordelijkheid is voor de emotionele en relationele gevolgen van stoppen. Doordat ik aldus blind en spontaan te werk ga, blijft de kans op herhaling van verdriet in volgende relaties even groot als ervoor. Het stoppen brengt niet een ophouden met, of veranderen van, mijn aandeel in een gedragspatroon.

Ook in de verhouding met mijn geliefde kinderen is dit abrupte stoppen manifest. Jarenlang zorgde ik voor hen in mijn tot woning omgebouwde kerk in Oegstgeest. Huishouden naast mijn werk deed ik vrolijk, maar het viel me ook zwaar. Toen de kinderen van school waren en zelfstandig zouden moeten wonen, zette ik, zonder ze te raadplegen, met een zucht van verlichting de kerk te koop. Toen die binnen twee dagen was verkocht en binnen twee maanden moest worden ontruimd, waren de kinderen geschokt. Hun jarenlange thuis was abrupt weggenomen. Tussen mijn oudste zoon en mij kwam het nooit meer goed. Hij heeft van mij weten te leren hoe je een verhouding radicaal beëindigt en

mij een koekje van eigen deeg bereid. Hij vermijdt alle contact. Toen ik hem onlangs bij de begrafenis van mijn vader ontmoette, herkende ik hem pas aan zijn stem.

Mijn vader. Ja, ook in de verhouding met hem kwam een moment van nee zeggen, maar wij bleven daarna wel verbonden. Op mijn dertiende besloot ik dat ik tot aan mijn dood anders zou zijn dan mijn vader, op wie ik naar men zei zoveel leek. Tegelijkertijd besloot ik echter dat ik mij nooit meer voor hem zou schamen (hij kon zich flink misdragen). Zodoende was dit niet een abrupt beëindigen, maar het transformeren van een relatie – zoals dat tussen vader en zoon ook hoort op weg naar zelfstandigheid en sterven.

Kijk ik tenslotte naar de betrekking tot mezelf, dan zie ik in mijn bewegen ook vaak iets abrupts, een ruk, een plotseiling stoppen. In de muziek wordt dit overwonnen. Maar in mijn slaap draai ik me abrupt en met een sprong om.

Wat volgt uit deze observaties is dat ik wel goed ben in stoppen, maar niet in 'goed', op een zinvolle wijze, stoppen. Afkappen is in zekere zin een vorm van niet kunnen stoppen, een voortzetting van de activiteit met een minteken ervoor. Nee zeggen is alleen een sterkte als het gedoseerd gebeurt, zodat er gelegenheid is om het beëindigde in een verhaal om te zetten tot iets dat voorbij is, dat we nu achter ons laten. Dat is de betekenis van 'als vrienden uit elkaar gaan' – niet het gezellige kopje thee, maar de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor een verandering van de betrekking in wederzijds respect. Grote en mooie woorden, maar ook terechte woorden zie ik nu. Het verder gaan, het aanpakken van een alternatief, ook als dit minder aantrekkelijk is dan wat werd achter gelaten, is een sterkte, ja zeker. Maar het kan ook een zwakte zijn, doordat het de ene activiteit over de andere plakt, en aldus verhindert om het oude af te maken. Springen van de ene schots op de andere, als een

botsauto van 't ene weg naar 't ander, tot de volgende botsing. De richting wordt grotendeels bepaald door de opeenvolging van botsingen. Dat is geen gekozen leven. (Hoewel, ik verlangde als kind naar de botsauto's waar ik lange tijd niet in mocht.)

Waardoor wordt dit nee zeggen van mij gevoed? Wat is de functie ervan? Niets. Het houdt het niets buiten zicht. Soms merk ik dat ik bang ben dat ik niets ben, althans niet voldoende. De angst dat ik niet mag bestaan. Ik maak me klein om me bij mijn werkelijke niveau te houden. Het nee zeggen is gevoed door besta-angst en bijbehorende verdwyntruc: 'O, dan ga ik wel, dan doe ik het niet'. Met het nee zeggen ben ik het gevreesde oordeel van de ander voor. Als mensen echt zouden kijken, in rustige transformerende relaties, zouden ze het niets/onwaardige aan mij zien. Ik verdien zulke relaties niet en loop er, als ik eerlijk ben, dus van weg. En als ik toch blijf heb ik voortdurend bevestiging nodig dat ik wel iemand ben, dat ik in die relatie iemand mag zijn. Ik geloof dat niet echt, daarom moet het vaak gezegd worden. Het kan niet vaak genoeg gezegd worden. Dat is op zijn beurt weer een beschamende constatering. Zo kan een relatie niet gevoed worden. Dan maar een eind eraan.

Gevolg van deze angst om niet genoeg te zijn, is dat ik niet sta voor wat ik ben en doe, maar altijd ook ergens anders, dat ik altijd een ontsnappingsdeurtje in zicht wil hebben. Zo ben ik niet te pakken en te bekritisieren. Ik kan immers zo verdwijnen als dat er aan komt. Enerzijds geeft deze houding een echt respect voor vrijheid en flexibiliteit in afstemming van samenzijn. Maar anderzijds maakt het mij ongrijpbaar – ik steek mijn nek niet onvoorwaardelijk uit in voorkeuren en in emotionele zin. Er is altijd een voorbehoud, een onzekerheid, voelbaar. Zowel voor de anderen als voor mijzelf.

Het patroon van gevoed door angst abrupt nee zeggen is er niet altijd. Het steekt de kop op als ik het benauwd heb. Hoe komt dat?

Het zal te maken hebben met beschieting op driejarige leeftijd in de Tweede Wereldoorlog, toen ik zwaar gewond uit een brandende auto werd gered. Zij bij wie ik op schoot zat werd niet gered. Het zal te maken hebben gehad met het ziekenhuis, waarin ik vervolgens drie maanden lag, waar schotwonden ter voorkoming van wondkoorts keer op keer werden opengemaakt, en waar een fluitje werd afgenomen omdat ik daarmee zo geïrriteerd had dat het nodig was me te vertellen dat ik iemand had doodgefloten. Het zal te maken hebben gehad met mijn drift en humeur, die werden toegeschreven aan de beschieting en zodoende mij als echte uitingen nú werden afgenomen. Ik kon nooit gewoon driftig worden! De trek naar het niet-bestaan zal te maken hebben gehad met mijn besluit om niet te zijn zoals mijn vader, niet zoals iedereen zei dat ik was. Mijn vader met wie ik goed was, maar die mij voortrok boven andere kinderen – wie weet uit schuldgevoel voor zijn roekeloze gedrag voorafgaande aan de beschieting – en tegen wiens aanbiedingen ik keer op keer nee moest zeggen. Hoe meer ik nee zei, hoe meer hij aanbood.

Dit moge allemaal zo zijn, maar er is een veel eenvoudiger antwoord: ik ga door met abrupt nee zeggen omdat ik niet stop met mezelf heimelijk te verwerpen, mezelf geen bestaansrecht te gunnen. Het blijven draaien in bovengenoemde herinneringen en trauma's kan zelf in plaats van een verheldering een verslaving worden. Het doorbreken daarvan vereist niet meer dan een eenvoudige maar lange tijd o zo moeilijke handeling: nee zeggen tegen je eigen verslaving. In het licht van het hier vertelde verhaal is het patroon van negatief kiezen, dat ik bij mijn Limburgse voor-

dracht ontdekte, te begrijpen. Hoe kon ik positief kiezen als ik de kiezer – mezelf – verwerp? Als je niet bestaat kan je niet kiezen. Enkel je terugtrekken – een bevestiging van niet-bestaan. (Zie je wel, ik besta niet en mijn relaties ook niet).

Voor de hand ligt ook dat mijn interesse in het onderwerp 'stoppen' gevoed wordt door mijn eigen structuur van nee zeggen. Ik maak een omweg naar stopproblemen elders om hierop zicht te krijgen en er meer in vrede mee te leven. Net als Plato de gerechtigheid in het groot, in de staat, ging bestuderen om de structuur van de rechtvaardige ziel helder te krijgen. Ik hoop dat, net als bij hem, die omweg in zijn eigen termen interessant genoeg is.

Wat daarvan zij, dit hoofdstuk stopt hier en geheel in karakter verdwijnt ik nu weer als object van studie.

Het scheidende paar

Wie kent niet uit eigen omgeving of ervaring het moeizaam scheidende paar. Ze doen er jaren over om van elkaar los te komen. Ze willen wel stoppen, maar weten geen vlot begaanbare weg daartoe te vinden. Samen een scheiding van wegen bewerkstelligen is voor veel paren een langdurig en moeizaam proces. Achteraf wordt vaak betreurd dat het zo lang duurde – verloren levenstijd. ‘Ik had veel eerder en duidelijker moeten kappen.’

Makkelijk gezegd, maar hoe doe je dat? Om te organiseren dat ze elkaar niet meer ontmoeten, moeten de partners elkaar ontmoeten. De emotionele dynamiek is doorgaans zo krachtig dat het moeilijk is de onvermijdelijke uiteenzettingen tussen de prospectieve ex-partners op een redelijk uitgezet spoor te houden. Ze worden meegesleurd door krachten die ze zelf niet overzien of beheersen. Een ruzie over toedeling van een bonbondoosje, of ook een onverwachte vriendelijkheid, kan een partner plotseling uit het lood slaan.

De emoties zijn begrijpelijk. Partners hadden zich diep verbonden, hun ziel en zaligheid in de relatie gelegd. En nu zijn ze diep gekwetst, diep teleurgesteld – in zichzelf, de ander, de relatie. Daar waar ze dachten dat bodem was is nu leegte – waar dan te gaan staan? Er is de schaamte over het gezichtsverlies, het toegeven gefaald te hebben. Er is de angst voor verlies van huis, vrienden. De angst voor het onbekende, voor de leegte, doet vaak vluchten in de vertrouwdheid van het bekende, van het vastzitten met elkaar. Lijden kan

bekend veilig zijn. Het doet wel pijn, maar is niet eng. Echter, het veel pikken om maar te houden wat er is, hoe onbevredigend ook, laat kruipende onrust voortduren. Het leidt tot irritatie en een permanent gevoel van niet op je plaats zijn maar ook niet weten waarheen dan wel.

De eerste fase van een scheidingsproces is er doorgaans een van onvrede en verhullen van wat er aan de hand is. Soms beseffen partners dat ze uit elkaar aan het gaan zijn, maar vaker blijft dit aanvankelijk ook voor henzelf verborgen. Pas terugkijkend beseffen ze dan dat het proces van scheiden al was begonnen en dat ze eigenlijk in hun hart wel voelden dat de relatie moest stuklopen. Hoe dit ook zij in de innerlijke voorstelling van het individu, naar buiten toe, tegenover elkaar en tegenover derden, wordt het kapot zijn van de relatie doorgaans aanvankelijk verhuld. Partijen doen extra hun best om de ware aard van wat ze aan het doen zijn, namelijk uit elkaar gaan, onbenoemd te laten. Ze geven allerlei dubbele boodschappen. Ze organiseren leuke uitjes (die vaak in teleurstelling eindigen en de onhoudbaarheid van de relatie aantonen). Maar het hoge woord kunnen ze niet uitspreken. De *Viva* van 5 juli 1999 bevat drie interviews ‘Hoe maak je een eind aan je relatie?’ In alle drie blijkt het onvermogen om direct te zeggen waar het op staat. De boodschap dat de relatie geen toekomst heeft wordt indirect overgebracht. ‘Ik weet eigenlijk niet zo goed waarom we het nou zo moeilijk vonden er gewoon een eind aan te maken. Dirk-Jan kon dat niet, maar ik ook niet.’ Dus ging ze maar, op aanraden van een vriendin, vreemd. ‘Waarom durfde ik gewoon het gesprek niet aan door te zeggen: “Casper, we hebben een mooie tijd gehad, maar het is over tussen ons”?’ Ik snap dat niet zo goed.’ In plaats daarvan ging ze haar partner ‘pesten’. ‘Ik ben ook niet trots op hoe ik een eind aan onze relatie heb gemaakt. Maar ik wist echt niet hoe ik het anders moest doen.’

Zelfs als er iets duidelijk wordt uitgesproken, dan wordt toch de boodschap soms niet gehoord: dit kan niet waar zijn en dus is het niet gezegd. ‘Ze kon het zich niet voorstellen. Ik ook niet, maar ik wist wel dat het moest. Straks zouden we elkaar gaan haten.’ Hier kwam het einde in zicht toen ze samen op een dure vakantie gingen waar ze onontkoombaar merkten dat ze elkaar op het terras in de avond in de Toscaanse heuvels helemaal niets hadden te zeggen.

De partners zitten in een klem – ze kunnen niet meer samen verder, maar weten ook niet hoe de relatie eenvoudig en open te stoppen. Een bekende strategie om uit de klem te komen is te escaleren in de hoop dat zal blijken hoe onverdraaglijk de relatie is geworden. Ook dit werkt niet perfect. De ruzie kan uit de hand lopen. Of de verzoening erna kan zoet zijn en hoop geven dat het zo toch niet hoeft, dat samen een nieuw begin kan worden gemaakt. Die hoop ligt voor goedwillende mensen overal op de loer. De gedachte dat het nu wel goed zal gaan, nadat een obstakel uit de weg is geruimd. Geluk ligt voor het grijpen, om de hoek – maar permanent buiten bereik.

Een belangrijk onderdeel van het repertoire van handelingen waardoor het onvermijdelijke stoppen alsnog wordt vermeden is het kiezen van het juiste moment. Als je partner een zware longontsteking heeft ga je hem niet op dat moment vertellen dat het over is. Is hij genezen, dan moet hij toch eerst de tijd krijgen de draad van leven en werk weer op te pakken. Ik kreeg een e-mail uit New York. ‘Your new books sound as if they were written about me. Peter had a massive stroke in 1991 (two weeks after we had finally worked out the details of a divorce (daar hadden ze 13 jaar over gedaan, HvG). He is totally disabled (bed and wheelchair bound, unable to walk, dress, feed or toilet himself). Of course I couldn’t leave. It’s been tough...’ Ja, natuurlijk. Te laat gestopt?

‘De kinderen’ vormen ook een permanent beschikbaar argument. We gaan uit elkaar als de kinderen eraan toe zijn. En als ze dan boven de twintig zijn blijken ze toch nog ondersteboven van de scheiding, of ze laten weten dat ze een minder ongelukkige jeugd zouden hebben gehad als de scheiding niet zo boven het huiselijk leven zou hebben gehangen.

Zo blijkt er een rijk repertoire beschikbaar te zijn van handelingen waardoor partners wel uit elkaar gaan, maar nu nog niet. Ze proberen te stoppen – later. Dus nu niet. Ze bereiden het stoppen voor zonder te zeggen dat ze stoppen. De communicatie is aldus vergeven van dubbele boodschappen.

Behalve dat het repertoire veel onderdelen kent, blijkt ook dat deze samenhangen, op elkaar aansluiten. Als het ene onderdeel is uitgespeeld ligt de overgang naar een ander klaar. Na ruzie een nieuw begin. Het vergt inspanning en een ferm besluit om een dergelijke voor de hand liggende overgang niet te maken. Het nieuwe onderdeel van het repertoire geeft nieuwe hoop – dat stoppen langs deze weg wel beschaafd zal lukken of dat misschien misschien er toch hoop is voor de relatie langs deze nieuwe weg. Zo kunnen partijen in een cirkel ronddraaien, springend van de ene schots op de andere. Tegen de tijd dat de cirkel rond is en ze weer bij het eerst geprobeerde onderdeel van het repertoire zijn aangeland, kan de herinnering dat dit niet werkte verbleekt zijn in het schelle licht van recentere teleurstellingen. De partners beginnen aan een tweede ronde door dezelfde cirkel van niet lukkende stophandelingen.

Er komt een moment dat de constructie van verhullingen bezwijkt.¹⁷ Het indirecte terugtrekken uit de relatie maakt dan plaats voor een expliciete erkenning van uit elkaar gaan. Daarmee begint een tweede fase van het scheidingsproces.

Met de beslissing om uit elkaar te gaan is de relatie nog geenszins beëindigd. De uitvoering van het besluit om te stoppen kan lang duren. Ook hier vinden we een scala van handelingen waardoor het (nog) niet stoppen wordt georganiseerd en gecontinueerd.

Vrouw zegt: 'Het is genoeg. Ik wil scheiden.' De man biedt aan om voorlopig in de kelder te gaan slapen. De vrouw vindt dit te gek en wijst het lieve aanbod af. De man houdt op met drinken en slaat ook al twee maanden niet meer. De relatie heeft weer perspectief en de vrouw zet haar besluit in de ijskast. Tot over een paar maanden, wanneer de cyclus opnieuw begint.

Het besluit om de relatie te beëindigen betekent behalve verdriet ook opluchting. Eindelijk is de klem eraf. Na lang spartelen en tegen beter weten in toch proberen hoeven de partners zichzelf en elkaar niks meer wijs te maken. Dat geeft vaste grond onder de voeten. Eindelijk erkennen dat er voor hun relatie geen toekomst is maakt de partners vrij om elkaar met minder vooroordelen en vereisten tegemoet te treden. Er ontstaat ruimte voor een onbevangingheid die herinnert aan het begin van de relatie. Bovendien wordt de partner, die nu eigenlijk geen partner meer is, een persoon die begeerd en veroverd kan worden. Tegelijkertijd vertrouwd en ver weg. Het contact, dat er noodzakelijkerwijs is om zaken af te handelen, kan zodoende iets opwindends en hoopgevends krijgen. Misschien toch?

Ook wanneer partners vastbesloten blijven uit elkaar te gaan, blijkt hun leven gedurende lange tijd door de relatie beheerst te worden. Bezoeken bij advocaten, overleg over de kinderen, verdeling van spullen. Als alles in kunnen en kruiken lijkt blijft men soms hangen op de vraag naar wie het zilveren theelepeltje toe moet. Alle afspraken lijken voor niets en men begint weer van voren af aan. Eerst een periode

om af te koelen en dan een nieuwe poging. De partners zijn niet gestopt, maar hebben slechts de aard van hun relatie veranderd.

Een derde fase treedt in na de scheiding als de meeste uiterlijkheden en ruzies zijn afgehandeld. De partners gaan niet meer met elkaar om, maar de herinnering aan de relatie kan hun afzonderlijke levens blijven beheersen. Uit schaamte over het echec en uit angst voor nieuwe pijn bewaren zij in nieuwe betrekkingen een zekere afstandelijkheid. Intimiteit wordt nog steeds gereserveerd voor de oude relatie. Ook in de herinnering moet gestopt worden om echt ruimte voor verder leven te maken.

De vertrekkende werker

Vroeger, in de jaren zestig, was ophouden met werken betrekkelijk simpel. Een man had een betrekking, doorgaans ‘voor het leven’, waarin hij werkte tot aan de pensioenleeftijd van vijfenzestig jaar, of tot hij door ziekte, ongeval of dood niet meer kon werken. Na pensionering kon hij, liefst als opa met kleinkinderen, ‘genieten van zijn oude dag’. Hoe je dat deed, genieten, daar werd weinig over nagedacht. Elke nog gezonde dag was er immers één.

Ook voor vrouwen was stoppen met werken simpel. Als ze trouwden werden ze doorgaans ontslagen en het huishoudelijk werk, daar stopten ze nooit mee voordat ze erbij neervielen.

Tegenwoordig is stoppen met werken vaak moeilijk – een probleem waar mensen luchtig over doen maar waaronder ze vaak toch zichtbaar lijden. Hoe komt dat? Ik denk eerstens doordat de overgang naar de volgende levensfase van niet meer werken vormloos is geworden. Het moment en de modaliteiten ervan blijven onzeker. Wanneer en hoe iemand zijn baan verlaat is moeilijk te voorzien. Als het moment daar is beseffen betrokkenen vaak nog niet wat er met ze gebeurt. Het gedwongen vertrek is iets wat werkers overkomt – fortuin, het lot dat je treft. Men kan proberen het voor te zijn, maar dit heeft toch iets van de afgrond in springen net voordat je erin geblazen zult worden.

Een tweede reden waarom stoppen met werken problematischer dan vroeger is, ligt in het onzekere perspectief van

het leven daarna. De gezondheid van ouderen is sterk verbeterd en hun levensverwachting toegenomen. Iemand die met vijftig jaar ophoudt met werken mag rekenen met wel dertig jaar gezond verder leven. Wat in die tijd te doen? Alsmaar doen wat men vroeger in de weekends deed is een beklemmend vooruitzicht. Wordt dat op den duur niet vervelend en zullen de strammere ledematen en verstarrende ogen nog wel mee kunnen in activiteiten die eigenlijk bij jongere lijven in de bloei horen? Nu men geen werk met de daarbij horende connecties meer heeft, is men minder aantrekkelijk als bestuurslid van stichtingen en verenigingen in de ‘civil society’. Ouderen bevinden zich niet op knooppunten van netwerken. Als ze in de netwerksamenleving nog meedoen, dan verkeren ze doorgaans hoogstens aan de uiteinden van verbindingen. Doodlopende paden waar bezoekers slechts rechtsomkeert kunnen maken.

Hoe en wanneer te stoppen met werken is niet meer ritueel vastgelegd, maar hangt af van de eigen ‘keuze’ van de vertrekkende werker. Dat deze keuze niet zo vrij is als het lijkt en dat het perspectief waarvoor men kiest cultureel weinig bepaald en verheffend is, maakt die keuze zowel belangrijk als moeilijk. Wie in het leven niet geleerd heeft te springen en los te laten zal hem altijd te timide en te vroeg of te laat maken.

Vrouwen hebben nu meer kansen in de sfeer van werk dan vroeger, maar ook zij hebben het niet makkelijker gekregen met de ‘keuzes’ die ze vanuit hun nieuw verworven vrijheid geacht worden te maken. De pil maakte het mogelijk het moment van kinderen krijgen te kiezen. Maar als de leeftijd van veertig nadert, de partner er voor zijn carrière veel op uit gaat, en de eigen kansen om hogerop te komen afhangen van de permanente beschikbaarheid op het werk, dan is het stoppen met werken, althans met het werk num-

mer één zetten, een moeilijke beslissing. Dit klemt te meer nu de vrouw zelfstandig voor haar verzekerde toekomst dient te zorgen – een slimme meid is op haar toekomst voorbereid. In de rond werk geweven netwerken die onze samenleving dirigeren wordt men door een afwezigheid wegens baren van en zorgen voor kinderen al gauw minder zichtbaar en vervolgens vergeten. Dat is na terugkomst moeilijk te herstellen. Oudere vrouwen die ‘terugkomen’ op het werk krijgen weinig echte kansen. Allerberoerdst is de situatie van echte herintreedsters – van vrouwen die de destijds vanzelfsprekende keuze voor ontslag, kinderen en huishouden hebben gemaakt en die nu, in overeenstemming met de nieuwe leer over vrouw en werk, zich moeten laten bijscholen om althans een kans op succesvol herintreden te hebben. Waar dit lukt is het vaak voor deeltijdbanen, die zo mogelijk nog sterker op de tocht staan dan die van mannen boven de vijftig. Vrouwen moeten herintreden in een fase van hun leven waarin een baan voor vijftigplussers zelden zeker is en waarin hun partners in hun werk een onzekere fase doormaken, of, als hun werk wel zeker is, vaak nog een relatie aangaan met een jongere vrouw die voor hen een nieuwe worp doet. In een dergelijke situatie is de beslissing om met werken te stoppen – bijvoorbeeld omdat dit totaal oninspirerend en zonder groeiperspectief is –, om van baan te wisselen, of om minder te gaan werken een moeilijke. De consequenties en risico’s ervan zijn in die onzekerheid bij benadering niet in te schatten.

Al met al is in onze tijd stoppen met werken een opgave en niet de bevrijding die het vaak wordt voorgesteld te zijn. Ik zal de twee redenen waarom – vormloze overgang en problematisch perspectief op de derde levensfase – nader bezien en vervolgens een paar gevallen behandelen van niet goed kunnen stoppen met werken.

Minder dan een op de tien mannen werkt door tot het vijfenzestigste levensjaar. De anderen stoppen allemaal eerder. Vanaf vijftig jaar loopt de arbeidsparticipatie van de mannelijke bevolking elk jaar terug. De kans dat men voor zijn vijfenzestigste stopt is dus groot, dat weet iedereen wel. Moeilijk is echter in te schatten hoe en wanneer die kans zich zal verwezenlijken. En op welke voorwaarden. Er is een reeks arrangementen die de periode totdat de pensioenuitkering begint kunnen overbruggen: vervroegde uittredingsregelingen, oneigenlijk gebruikte wao, werkloosheid zonder sollicitatieplicht voor mensen van achtenvijftig en ouder, een gouden handdruk (laat een advocaat onderhandelen!). De financiële verschillen zijn aanzienlijk, maar het uitzoeken daarvan en het onderhandelen daarover vereisen vaardigheden waarover veel mensen niet beschikken. Het wisselen naar een minder bedreigde maar ook minder betaalde baan of functie is in Nederland, anders dan bijvoorbeeld in Japan, niet aantrekkelijk zolang nog de meeste pensioenfondsen een eindloonregeling kennen (pensioen berekend naar laatst genoten loon en niet naar gemiddelde over het werkende leven) en de pensioenbreuk bij overgaan naar een ander fonds nog steeds niet bevredigend is geregeld.

Naast de financiële kant is er die van het aanzien – gaat men weg uit vrije wil, met ere en opgeheven hoofd, of gedwongen, gelabeld als ‘niet meer bruikbaar’. Zeker is dat de onzekerheid omtrent tijdstip en modaliteiten van stoppen met werken de potentieel vertrekkende werker in een afhankelijke positie brengt, waaraan weinig macht en eer is te behalen. Wie op zijn vrijheid en eer is gesteld probeert dus de mededeling van overbodigheid voor te zijn. Hij stopt uit vrije wil. Dat is bovendien verstandig met het oog op de kansen op werk als vrij gevestigde consultant en invalkracht bij krapte.

Al met al is de overgang tussen werken en niet werken in onze tijd een vormloze en weinig eervolle aangelegenheid geworden. Er rust een zware besluitvormingslast op de werker die geacht wordt zijn levensloop naar eigen inzicht en keuze in te richten. In een dermate onzekere situatie als die van werkers tussen de vijftig en vijfenzestig jaar is het moeilijk om zinnig te kiezen. Een 'keuze' is daar al gauw een slag in het duister op hoop van zegen. Het is waar, de financiële voorzieningen voor het huidige cohort vijftig- tot vijfenzestigjarigen zijn behoorlijk, beter wellicht dan ze voor komende generaties zullen zijn. Maar voor het overige is hun positie van leven onder dreiging van overbodigheid weinig verheffend.

Dit zullen ze des te sterker voelen als ze eenmaal in de derde levensfase zijn aangeland. Ook nu ze niet meer (hoeven of mogen) werken, nu ze formeel vrij zijn van de last van werk, blijkt deze fase nog overwegend door werk te worden gedefinieerd en geregeerd. Zij zijn werkers met een minteken ervoor – mensen wier leven maatschappelijk/cultureel gedefinieerd wordt als 'niet meer werken'.

De derde levensfase zou een feest moeten zijn. Maar net als met een vakantie of weekend waarop men zich mateloos had verheugd, loopt het vaak op een teleurstelling uit. Mensen in de derde levensfase zijn niet meer verplicht te werken voor hun inkomen. Ze zijn vrij om te doen wat ze altijd al hadden willen doen. De vrijheid strekt zich uit tot aan het begin van de vierde levensfase, waarin men niet meer zelfstandig vermag te zijn. Vergelijkbaar met het kind in de eerste levensfase is men dan in het leven van alle dag lichamelijk en/of geestelijk afhankelijk van verzorging door medemensen.

De praktijk van de derde levensfase is doorgaans een soort uitgesmeerd weekend- en vakantiegedrag. 'Elke dag

klaverjassen' kopt *De Volkskrant* (8 maart 2001). Men kan eindelijk genieten. Echter, de afwisselende spanning met werk, die dit kan voeden, is weggefallen. De kleur van genieten wordt flets en het sociale ritme ervan verdwijnt, tenzij men dit er zelf instampt. Maar een geforceerd ritme doet niet dansen en spelen. De hele tijd thuis over de vloer of samen op vakantie zijn vergt rigoureuus inschikken van de partners. Het komt weinig voor dat er in de derde levensfase geheel nieuwe initiatieven worden ontplooid. Er liggen wel enkele mogelijkheden klaar, zoals hoger onderwijs voor ouderen of danscursussen, maar talrijk zijn die niet. Ieder individu moet zelf zijn leven opnieuw bedenken en inrichten. Als men door het werkende leven is gedisciplineerd, en dus heeft afgeleerd om te dromen en te spelen, dan is dit een zware last. Het kiezen en inrichten van het nieuwe leven zou doenlijker worden als er vanuit een specifiek eigen cultuur van ouderen een repertoire van pasklare patronen zou worden aangereikt. Maar aan zo'n cultuur ontbreekt het vooralsnog.

Ik denk dat dit komt doordat de mens in de derde levensfase afhankelijk wordt gedefinieerd. Hij/zij is jong minus wat niet meer gaat – zo jong mogelijk. Iemand die niet-meer-werkt. Iemand die gedwongen is te stoppen met jong zijn en met werken. Dat stoppen werd zo lang mogelijk uitgesteld, om toch maar mee te blijven doen. Als je gestopt bent doe je niet meer mee, althans niet meer op dezelfde wijze en niet op gelijke voet met de jonge werkenden. De mens in de derde levensfase wordt gezien als een oudere die in sommige opzichten nog best jong van lichaam en geest kan zijn. 'Is *American Beauty* een geschikte film voor de 50-plusser?' vraagt het *Algemeen Dagblad* (15 februari 2001). 'Zolang ik nog niet gaga ben,' zegt bij herhaling een oudere die een hoge publieke functie vervulde en nu, zeventig jaar oud,

dolblij is als hij wordt opgeroepen om een vastgelopen organisatie tijdelijk te leiden. Tussen 'bruikbaar jong' en 'gaga' ligt er voor hem blijkbaar weinig perspectief. Hij moet dat zelf ontwikkelen met behulp van restanten van zijn oude werkconnecties en zijn reputatie.

Stoppen met werken zou een makkelijker beslissing worden als de derde levensfase eigen bronnen van een aantrekkelijke cultuur zou kennen, in plaats van te moeten leven van de restjes van de door werk bepaalde cultuur van de tweede levensfase. De jeugd heeft zijn eigen cultuurgeneratoren gekregen. Waarom de ouderen niet?

De derde levensfase wordt niet alleen gedomineerd door het werkethos van de tweede, maar ook beklemd door de overgang naar de vierde fase, die van afhankelijkheid. Het moment van die overgang is onzeker en niet gekozen. De dan nodige voorzieningen zijn schaars. Om hier niet tekort te komen heb ik mensen die nog volop van de derde fase zouden kunnen genieten voor de zekerheid zich voortijdig in de vierde fase zien opsluiten.

De derde levensfase wordt maatschappelijk gedefinieerd als niet-meer-werken. Dat wil zeggen, beschreven en beleefd in termen ontleend aan een andere levensfase. 'Sociale dood zit 55-plussers op de hielen' kopt alweer onze *Volkscrant* (18 april 2001), die ook hier de heersende sociale vooroordelen naadloos representeert. Werk domineert de beeldvorming, ook wanneer er niet meer gewerkt wordt! Fysiek is men met werken gestopt, maar de culturele greep ervan blijft zich voortzetten. Het leven na werk moet individueel moeizaam worden ingekleurd en geeft de betrokkenen meestal geen faire kans op succes – zij moeten tevreden spelen met een verliezend stel kaarten. Deze dominantie van werk, ook na het ophouden ervan, maakt begrijpelijk dat mensen moeite hebben zich uit de greep van werk los te maken. De cultuur

van werk zuigt ze richting workaholic, aan werk verslaafde. Hoe dan te stoppen met werken en te weten waarvoor men kiest?

Diederik is 49 jaar. Een succesvolle ondernemer in reclame en restauratie. Wat hij maar aanpakte, het genereerde geld. Hij leidt nu een bedrijf van vijfhonderd man. Over twee maanden wil hij radicaal stoppen met werken. Waarom?

Diederik heeft altijd hard gewerkt. Voelt zich daardoor lichamelijk uitgeput en geestelijk afgevlakt. Hij wil een ander leven gaan leiden, maar slaagt daarin niet zolang hij volop werkt. Vier jaar geleden besloot hij ruimte te maken door af te bouwen, bedrijven te verkopen en één dag per week werkruimte te houden. Dat lukte niet. Hij voelde zich schuldig en rusteloos. Hij kon niet stoppen met alsmaar werken.

Omdat hij de gewenste combinatie niet tot stand weet te brengen, omdat hij door werk en geld schuiven beheerst bleef worden, gaat hij nu radicaal stoppen. Waarom valt dit hem moeilijk? En waarom zo radicaal alle banden doorsnijden, waarom geen vangnet in de vorm van een terugkeerregeling? Om toch maar aan die alles beheersende en verstikkende greep van werk te ontkomen.

De betekenis van werk is voor hem en zijn omgeving groot, om niet te zeggen dominant. Door succes in werk liet hij zijn ouders zien dat hij hun aandacht verdiende. Hard werken betekende voor hem bovendien een vertrouwde manier om emoties te vermijden. Zodoende kon hij zijn leven in draaglijke stabiliteit houden. Maar echt trots kon hij nooit zijn. Succes ervoer hij als 'toevallig', falen als zijn schuld.

Dat hij rigoureuus wil stoppen stemt zijn omgeving zorgelijk. Hoe zal het zijn om hem thuis over de vloer te hebben? Zal hij niet anderen teveel zijn? Afstompen? Zou hij niet toch maar voor een vangnet, een onstsnappingsdeurtje zor-

gen? Hij wijst zo'n vangnet af, bang als hij is dat hij ervan gebruik zal maken straks. Hij vindt stoppen zo moeilijk dat hij geen enkele weg terug wil openlaten. Maar zijn hoogste baas in Frankrijk heeft hij zijn besluit nog niet durven meedelen 'omdat ik het hem niet kan uitleggen'. Waarom zou een vrij man zich verplicht voelen zijn eigen beslissing tegenover degene die wel blijft werken te rechtvaardigen? Waarom geldt niet het omgekeerde, dat de nog werkenden zich moeten rechtvaardigen? Omdat werken vanzelfsprekend als primair en natuurlijk geldt.

De toekomst is voor Diederik vooralsnog weinig anders dan werken met een minteken ervoor. Dit beseft hij, maar hij is er niettemin trots op. Hij stapt de leegte in om van werk vrij te komen. Dat is een moedige daad. Twee maanden later stopt hij inderdaad. Die barrière is genomen.

Maar of hij zich daarmee aan de greep van werken op zijn leven zal hebben ontworsteld? Zolang de derde levensfase geen eigen cultuurgenerator heeft zal hij, vrees ik, gaan ervaren hoezeer het verblijf in de nieuwe werkvrije fase van zijn leven maatschappelijk in termen van (niet meer) werken wordt omschreven. Hij zal heel sterk in zijn schoenen moeten staan om zich aan deze greep van werk te onttrekken. Vooralsnog gaat het goed, hij is trots op zijn losrukken uit de dwang van werk en succes. Of dit ook echt stoppen betekent, of dat werken ook nadat hij ermee is opgehouden zijn leven domineert, zal pas op langere termijn blijken. Ik wens hem succes en steun van andere mensen die net als hij vol goede moed de derde fase van hun leven ingaan. Derde-fasers verenigt u en schept uw eigen cultuur!

Dat stoppen met werken maatschappelijk moeilijk ligt wordt exemplarisch getoond in de politiek. Denk bijvoorbeeld aan de telkens wederkerende klacht als zouden politici te zeer

aan het pluche kleven en pas na lang tegenstribbelen tot aftreden kunnen worden gedwongen. Of aan het ontslag van procureur-generaal Rutger van Randwijck, die van minister van justitie Sorgdrager een 'gouden handdruk' meekreeg, die binnen de grenzen van het juridisch opeisbare lag, maar die in de Tweede Kamer ronduit werd gekwalificeerd als een beloning voor beneden de maat presteren. Het meest treffend openbaart zich problematisch stoppen bij de opvolging van politieke leiders. Bij Joop den Uyl sneuvelden diverse kroonprinsen in de aanloop naar opvolging. Premier Lubbers wees Elco Brinkman aan om zijn plaats in te nemen en deed er vervolgens alles aan om hem onderuit te halen. Toegegeven, Brinkman gaf door zijn ambitie, door zijn afkeer van consensuspolitiek en zijn roep om 'knopen door te hakken' hiertoe voorzetten die rijp voor het inschieten lagen.¹⁸ Zomer 2001 is het Ad Melkert die als beoogd opvolger van Wim Kok op de tocht staat. Zal hij zich lang genoeg staande weten te houden totdat Kok daadwerkelijk terugtreedt? Waarnemers wachten op het eerste teken van versagen. Melkert wordt afgeschilderd als koele kikker – als tegenwicht laten zijn communicatieadviseurs hem in interviews over zijn kookkunst vertellen –, zijn opmerkingen over beleid worden primair bekeken als een mogelijke 'aanval op Kok', zijn lage scores in populariteitsonderzoeken worden breed uitgemeten en zijn eigen uitzonderlijke kwaliteiten van politiek vakman krijgen weinig aandacht (adviseurs leggen, om het beeld van koele vakman te corrigeren, nadruk op Melkerts 'bezieling' en 'hart'). Kok zelf heeft nog niet van zich afgebeten, maar iedere journalist wacht met spanning op het eerste gebaar of woord dat in die richting kan worden geïnterpreteerd.

Stoppen met werken zou makkelijker, gewoner verlopen als we vastere rituelen en tijdstippen van stoppen zouden

herstellen en als de derde levensfase een eigen cultuur zou genereren die meer inhoudt dan manmoedig rouwen om verlies van werk en jeugd.

Het sterven

Doodgaan is moeilijker dan vroeger. En duurder. De hoge vlucht van medische mogelijkheden heeft het leven verlengd en het sterven uit het dagelijks leven verwijderd. Veel mensen sterven, buiten de sfeer van thuis, werk of recreatie, in bijzondere instellingen met eigen gebouwen en disciplinerende regimes. In ziekenhuizen of speciale verpleeg- of verzorgingshuizen. Daar is de apparatuur en expertise die geavanceerde behandeling vraagt. Tegen de tijd dat de kans op genezing afneemt worden er ingrijpender en kostbaarder therapieën ingezet. Sterven is zodoende duur, maar wordt door de verzekeraar en niet door de stervende zelf betaald.

De nieuwe behandelingsmogelijkheden in de speciale ziekte- en sterfinstellingen buiten het eigen huis vragen van betrokkenen reeksen beslissingen over zaken die vroeger buiten 's mensen bereik lagen of vanzelfsprekend waren. De laatste fase van het leven legt tegenwoordig een aanzienlijke besluitvormingslast op de aanstaande stervende en degenen van wier zorg hij afhankelijk is.

Eén van de meest omstreden beslissingen betreft het beëindigen van het leven terwijl voortzetting ervan medisch nog mogelijk is. Actieve of passieve euthanasie en zelfdoding alsmede hulp daarbij. Het maatschappelijk/politiek debat hierover heeft zich in Nederland sinds de jaren zestig van de vorige eeuw geleidelijk uit de taboesfeer losgemaakt. De discussie kwam zo moeilijk op gang, omdat hij begon op een tijdstip waarop de modernisering erin geslaagd was om

de dood en het daaraan voorafgaande sterven uit het dagelijkse leven en bewustzijn te verbannen. De discussie over bewust beëindigen van leven was ook problematisch omdat behoud van het leven een professionele kernwaarde voor artsen en verplegers is en omdat Christenen het beëindigen van leven een zaak van God vinden, waarin de mens(heid) niet een eigen macht mag uitoefenen. Christenen voerden wel oorlog en zien overigens de dood als een bevrijding uit het aardse tranendal, maar men mag God in dezen niet een handje helpen door zich daaraan wat eerder te onttrekken.

Het denken en de opinievorming werden in de jaren tachtig en negentig toegespitst doordat medisch personeel en intimi van stervenden geen andere keuze hadden dan te handelen (of handelen na te laten) en hun 'keuzes' soms achteraf aan de rechter ter beoordeling werden voorgelegd. In een reeks geruchtmakende uitspraken heeft de rechter de grenzen van aanvaardbaar ingrijpen bij het sterven aangegeven. Deze jurisprudentie is, met enkele ondergeschikte aan-scherpingen en wijzigingen, in 2001 in de wet neergelegd. Euthanasie is in Nederland wettelijk toegelaten onder precies aangegeven voorwaarden (arts, consultatie met collega-arts, ondraaglijk lijden, melden van ingrijpen, toetsing achteraf door commissie van jurist, medicus, ethicus).

De kwestie is daarmee niet tot rust gebracht en de wereld uit, omdat de rest van de wereld zich nu met Nederland bemoeit. Het debat is geïnternationaliseerd. Nederland trekt internationaal aandacht en kritiek. De Vaticaanse krant schreef over 'de cultuur van de dood in Nederland', de Raad van Europa achtte de wet in strijd met het Europees Verdrag voor De Rechten van de Mens, en de Duitse minister van gezondheidszorg zei dat zo'n regeling in Duitsland nooit zal worden ingevoerd. Het debat blijft zich bewegen tussen enerzijds 'moeten weerloze ouderen worden opgeruimd?'

en anderzijds 'moet iemand in zijn ontlasting blijven rotten, omdat schoonmaken de dood zou versnellen?'

Waar is in dit debat de stervende zelf gebleven? Zeker is dat in deze ingewikkelde constructies het stoppen met leven er niet eenvoudiger op is geworden. Dat men moet stoppen weet iedereen. Eveneens ruim verbreid is het besef dat de ontwikkeling van medische technologie een menselijk ingrijpen in het sterven vroeg of laat praktisch onontkoombaar maakt. Maar over het moment en de wijze waarop, en over wie waarover mag of moet beslissen, bestaat geen consensus. De wettelijke regeling die er ligt is een politiek-juridisch compromis, waar geen van de partijen zich echt thuis in voelt, en waarin de stervende moeite heeft oriëntatie en houvast te vinden in de laatste fase van zijn leven. Alleen wie echt weet wat hij wel en niet wil kan koers houden in het woud van mensen en technieken om hem heen, maar voor wie niet zo stevig in zijn of haar schoenen staat geeft de wet geen steun en richting.

'Het is gemakkelijker om het principe van euthanasie te accepteren dan om bevredigende plannen te ontwerpen om het in praktijk te brengen,' schreef de beroemde Britse jurist Lord Devlin. Ik denk dat de nu bereikte regeling te lijden heeft onder onduidelijkheid over wie die plannen moet maken, de 'gatekeepers' (sluiswachters) of de mensen zelf. Alles gaat natuurlijk goed als de gatekeepers – de artsen die oordelen over al of niet ondraaglijk lijden, de verplegers die al of niet de stekker eruit trekken – en de stervende mensen zelf (met hun intimi; die overigens naar het gatekeeperskamp kunnen overlopen) het eens zijn. Maar vaak is dit niet zo. Dan strijden de twee perspectieven. Dat deden ze in de aanloop naar de totstandkoming van de wet ook. Enerzijds zien we een heel arrangement ontstaan om de beslissingen rond de aanstaande stervende doorzichtig, verantwoord en

buiten bereik van de strafwet te houden. De omgeving van de stervende wordt zodoende gedisciplineerd, althans dat hoopt men. Anderzijds zien we bemoeiingen van de Nederlandse Vereniging voor Euthanasie en van Huib Drion met zijn pil, die erop gericht zijn de wil van het individu dat gaat sterven centraal te stellen en de middelen nodig om die te realiseren zoveel mogelijk aan hem of haar ter beschikking te stellen. Dat deze twee kampen haaks op elkaar kunnen staan bleek bij de felle weerstand van officiële zijde tegen Drions voorstel en in de reactie van de Duitse politieke klasse die een euthanasieregeling categorisch afwijst, terwijl van de burgers 64% in het Westen en 80% in het Oosten (de voormalige DDR) daar voorstander van is.²⁰

Ik denk dat de huidige regeling te ingewikkeld en procedureel is om stoppen met leven, wat ieder eens moet, tot een gewoon doenlijke zaak te maken. Stoppen met leven zal problematisch blijven zolang we niet nieuwe rituelen voor sterven en doden weten te ontwikkelen die zin hebben in onze technologisch vooruitsnellende wereld.

De eerste wereldoorlog*

Wie de resten van loopgraven en slagvelden van de Grote Oorlog heeft bezocht vergeet nooit meer de waanzin ervan. Zinloze slachtingen, keer op keer herhaald in een niet te stoppen patroon. Een Zuid-Afrikaans bataljon verovert heftig vechtend een bosje, blijft daar zitten zonder steun en wordt de volgende dag afgeslacht. Er is een gedenkteken – het minste wat overlevenden verschuldigd zijn – maar wat is er te gedenken? Ook achteraf blijkt het moeilijk om zin in deze waanzin te ontdekken. De eerste dag van de slag aan de Somme in 1916 brengt 60.000 doden aan Engelse zijde voor slechts luttele meters tijdelijke terreinwinst. Bij Verdun vechten Duitse en Franse soldaten maandenlang door zonder uitzicht op winnen. De slag zelf houdt ze in een klem die veel weg heeft van hallucinatie. De voortgaande strijd in de toen nog beboste heuvels boven Verdun (na de oorlog groeide er niets meer) wordt als het ware de wereld – wat daarbuiten bestaat en omgaat wordt minder reëel. De oorlog zelf, het bestaan in de loopgraven en de voorbereidingen voor de keer op keer aangekondigde ‘doorbraak’, krijgen een eigen leven en logica. Soldaten die met verlof thuis komen kunnen in de burgerlijke maatschappij niet meer aarden. Men begrijpt daar niet wat het leven aan het front is. Het terugke-

* Dit hoofdstuk is gebaseerd op een interview met Koen Koch. De tekst volgt de structuur van zijn antwoorden.

ren van verlof betekent vaak, naast de begrijpelijke angst, ook een opluchting – thuiskomen in de wereld waar je hoort, in de vertrouwde logica van deze waanzinnige en niet te stoppen slachting. De nog niet gedoden kennen het patroon en leggen zich er doorgaans bij neer.

Hoe komt het dat deze oorlog met zijn zinloze slachtingen maar doorging? Welke pogingen tot stoppen zijn er gedaan?

Onwetendheid over de logica van de handelingspatronen waarin men verstrikt was geraakt bieden geen afdoend antwoord op deze vragen. Die logica was immers ruim voor het begin van de oorlog bekend. De uitvinding van de mitrailleur maakte een doorbraak onmogelijk. Heldendom en slimheid vermogen niets tegen een kogelregen. Als men al doorbraak werd men een makkelijk doelwit voor beschieting van opzij vanuit veilig geïnstalleerde mitrailleursnesten. En hoe verder de doorbraak, hoe langer het duurde voordat de onmisbare steun van zware artillerie zich had weten te bewegen en organiseren. Hoe succesvoller de doorbraak, des te kwetsbaarder de verovering. Om blijvend succes te hebben moest een doorbraak tijdig gestopt worden. Gezien deze logica van de oorlogvoering met nieuwe wapens waren de strategen in het eerste decennium van de negentiende eeuw tot de conclusie gekomen dat geen van de partijen met militaire middelen zou kunnen winnen. De oorlog zou beslist worden door uitputting – de partij die het langst kon volhouden om nieuwe mannen naar het slagveld te brengen zou winnen. Groot-Brittannië met zijn kolonieën was in dit opzicht aan Duitsland verre superieur. Als het de aanvoer en het vechten van soldaten voldoende zou weten te organiseren, dan zou Duitsland de eerste zijn die door uitputting zou verliezen.

En organiseren van massa's mensen dat kon men in die tijd. In de tweede helft van de negentiende eeuw werden de

merites van massaorganisatie ontdekt en ontwikkeld. Samenballing van bedrijven vanaf de grondstoffen tot aan de eindproducten.²¹ Aanleg van spoorwegnetten. Regulering van goederenverkeer met behulp van de telegraaf. Organisatie van honderdduizenden arbeiders in een vakbeweging die dankzij die massa van individueel onmachtigen een vuist kon maken. Massaorganisatie gold toen, net als management en creativiteit in onze tijd, als het machtsmiddel bij uitstek. Ook oorlogvoering werd een kwestie van massale organisatie – van aanvoer via spoor, van gezond en gehoorzaam houden van de manschappen, van coördinatie van massale artilleriebeschietingen met het oprukken van de infanterie (de 'creeping barrage'). Die nadruk op massale organisatie had een nadeel: gebrekkige wendbaarheid. Toen de mobilisatie in 1914 was ingezet bleek deze niet meer te stoppen, hoewel het feitelijke schieten nog dagen weg was. De organisatie van die tijd was een prachtig opgezette moloch die wanneer hij eenmaal in beweging was gezet beperkt bestuurbaar en corrigeerbaar was. Het was een gebeuren waarin je je, van hoog tot laag, had in te voegen wilde het werken. Voor toepassing van eigen situationele intelligentie was daarin weinig plaats. Dergelijk lokaal intelligent gedrag was er natuurlijk wel, maar het kon niet worden teruggekoppeld naar het ruimere organisatieverband. (Bij het Israëlijsche leger zou dat later heel anders zijn; dat zocht juist veerkracht in zulke koppelingen).

Dit rigide karakter van (opvattingen over) massale organisatie, die in 1914 gemeengoed waren, kan het onvermogen om met een opeenvolging van zinloze slachtingen te stoppen ten dele verklaren. Men bleef klem zitten in zelfgemaakte (d.w.z. eens door mensen opgezette) organisaties. Die vormden, in de woorden van Max Weber, een ijzeren kooi.²²

In het bovenstaande sprak ik over ‘stoppen met waanzin’. Dat is, zoals we allemaal wel weten, makkelijker gezegd dan gedaan. De kunst is hoe het te doen. De aansporing ‘denk na’ is krachteloos voor degene die nu juist al de hele tijd bezig was (te proberen) na te denken. Hij dacht al uit alle macht na, alleen lukte het niet. Door het merendeel van de betrokkenen werd de zinloze waanzin van de oorlog onderkend, maar ze beseften ook het eigen onvermogen deze te stoppen. Hoe stak dit niet kunnen stoppen in elkaar? Een begin van een antwoord ligt in het besef van de verwevenheid van diverse activiteiten die gestopt moeten worden. Er zijn drie aspecten van de voortgaande waanzin. De oorlog ging door, de zinloze slachtingen gingen door, de individuele bijdragen gingen door. Wat de oorlog zelf betreft was stoppen uitgesloten zolang je niet verloren of gewonnen had. Omdat men niet kon winnen en (nog) niet verloren had stelde men zich tevreden met zinloze acties. Men moest iets doen, en zolang men geen alternatief zag aanvaardde men de ondernemingen waarvan men eigenlijk wel wist dat ze geen succes konden hebben. Zo schreef Sir William Robertson, Chief of the Imperial General Staff, over de derde slag bij Yper ‘I confess I stick to it more because I see nothing better and because my instinct prompts to stick to it, than because of any good argument that can support it.’²³ Stoppen met die gevestigde praktijk van slag voeren betekent stoppen met de oorlog – en dat is onacceptabel.

Men heeft telkens weer geprobeerd om de logica van de ineffektieve praktijk van oorlogvoeren te doorbreken, maar het resultaat was steeds hetzelfde. De praktijk van zinloze en massale slachtingen bleek ultrastabiel en leidde niet tot de beloofde grote doorbraak. Was die belofte misschien retoriek, bedoeld om de manschappen en het thuisfront (een illusie van) een perspectief te geven? Bij ontbreken daarvan

kon immers niet van ze verwacht worden dat ze hun bijdragen zouden blijven leveren? Bevelhebber Haig voedde telkens weer de gedachte dat het deze keer wel zou lukken. Geloofde hij daar zelf in, of wist hij dat het zinloos was? Was Haig een bedrieger? Sommigen leiden dit af uit de aard van de voorbereidingen die hij trof. Daarin was het mislukken al verondersteld. Dit is speculatie na afloop van de oorlog. In de hitte en verwarring van de oorlog zelf is een samengaan van geloven in de doorbraak en bij tijden ook beseffen en vrezen dat dit een illusie is, heel wel denkbaar en eigenlijk ‘normaal’. De maandenlange massale voorbereidingen voor ‘the big push’ waren indrukwekkend en schiepen hun eigen momentum en overtuiging. ‘Het is godsonmogelijk dat de Duitsers dit overleven.’ Soldaten zien de gigantische inspanningen. Ze werden zelf ziek van het voorbereidende bombardement dat acht dagen duurde. ‘Dat kunnen zij die het niet enkel moeten horen maar ook voelen voor geen meter uithouden’.

Wat hiervan zij, duidelijk is dat de praktijk van de oorlog van uitputting door commandanten moeilijk was te verkopen. Stoppen was geen optie, dan zouden immers de gesneuvelden ‘voor niets’ zijn gesneuveld. Wilden de gedane offers zinvol blijven, dan moest men doorgaan met offeren. En dit ging door zolang er soldaten waren die naar het front gebracht konden worden. Zij werden gestuurd door non-combattanten. Dit was wel een massale, maar geen totale oorlog. De non-combattanten, zowel de burgerbevolking als de politieke en militaire leiders, bleven buiten schot. Pas wanneer er een einde komt aan dit onderscheid tussen degenen die anderen laten sneuvelen en degenen die zelf sneuvelen kan (de logica van de) oorlog stoppen. Als in Duitsland het thuisfront in revolutionaire verwarring instort komt het einde van de oorlog. Deze ‘dolkstoot in de rug’ vormde ver-

volgens weer een reden om in 1939 de wereldoorlog in een tweede versie te vervolgen.

Aan die Duitse nederlaag in 1918 was veel vooraf gegaan. Tekenend voor de onmacht om te stoppen is evenwel dat de komst van die nederlaag al in 1914 vaststond. Na het vastlopen van het Von Schlieffen-initiatief in 1914 wisten de Duitsers, net als de Japanners in 1943, dat ze niet konden winnen. Von Schlieffen had zelf tevoren gestipuleerd dat als de Fransen niet voor een bepaalde tijd op de knieën zouden zijn gekregen de hele onderneming waaraan zijn naam verbonden was gestopt zou dienen te worden. Men ging toch door. Daarmee bracht men de tegenstander in een lastig parket. De (op termijn) verslagene houdt er niet mee op en dwingt zo de (op termijn) winnende wederpartij ook door te gaan met de strijd. De sterkere partij kan dan ook niet ophouden, want dat zou verlies van de oorlog betekenen. Om de bijkans zekere overwinning in de toekomst te plukken moet men doorgaan met de oorlog. En als er geen alternatieve manier van oorlogvoeren is, dan moet men wel doorgaan met de suicidale manier van oorlogvoeren. Zo hielden partijen elkaar gevangen in een uitzichtloze situatie. De 'doorbraak' hiervan kwam nog vrij onverwacht in 1918. De Duitsers waren de uitputting nabij en zagen de Amerikanen komen. Ze zetten in op een alles of niets initiatief. Ook bij de soldaten leefde het besef van nu of nooit. Toen de succesvolle doorbraak tot stilstand kwam en bleek dat Ludendorff geen idee had wat hij met zijn successen wilde doen, drong het besef door dat het 'nooit' was geworden. Duitse soldaten deserteerden of gaven zich, anders dan in de voorgaande oorlogsjaren, in groten getale over. En toen desertie en overgave in oktober afnamen had de leiding al besloten dat het zo, tussen onwillige soldaten en opstandjes aan het thuisfront, niet meer ging. Had Ludendorff volgehouden, dan was het nog lange

tijd moeilijk geweest de oorlog met zijn zinloze slachtingen te stoppen.

Maar waarom hielden de soldaten, de toekomstige slachtoffers, er niet veel eerder mee op? Wat verhinderde hen te stoppen met meedoen aan slachtingen waarin velen van hen, getuige hun dagboeken, brieven en gedichten, geen enkele zin konden ontdekken? Hoe werden de soldaten gehoorzaam en in het gareel gehouden?

Aanvankelijk, in 1914, togen veel soldaten met enthousiasme naar het front. Ze werden uitgewuifd in de verwachting dat ze spoedig weer thuis zouden zijn. De oorlog zou immers gauw over zijn. Toen dit niet het geval bleek en de Duitse opmars tot stilstand was gekomen zonder dat Frankrijk op de knieën was gebracht, ontvouwde zich een heel andere realiteit van de oorlog dan men zich bij vertrek van huis had voorgesteld. In rampzalig weer moesten loopgraven worden gegraven die heel dicht bij de vijand lagen. Het ingegraven leven, met zijn langdurige voorbereidingen voor het komende offensief dat een doorbraak zou moeten forceren, met zijn dagelijkse beschietingen en verkenningen, met de afwisseling van dienst aan het front en bijkomen achter het front, dat leven in de loopgraven werd het thuis van de soldaten. Als ze met verlof gingen ervoeren ze hun voormalige thuis veelal als vreemd, een omgeving waarin ze niet meer konden aarden en waarin ze zich onbegrepen wisten. De ervaring van het leven aan het front bleek met niemand te delen, behalve met degenen die er zelf hadden geleefd. Aldus vormde zich tussen degenen die in de oorlog daadwerkelijk hadden gevochten en de benauwenis van de verschrikkingen ervan aan den lijve hadden meegemaakt, een eigenaardige saamhorigheid en solidariteit. Iets wat daarop lijkt is aan te treffen bij mijnwerkers die de ervaring van de benauwde, ongezonde en eeuwig gevaarlijke gangen in de

kolenmijn hebben gedeeld. Kortom, het leven in de loopgraven werd, hoe verschrikkelijk ook, het eigenlijke leven waar de soldaten thuishoorden. Ze aanvaardden dit als de niet te veranderen realiteit in de context van onzinnige bevelen, plotseling plezier en geluksgevoel, angst, verwondingen, verlies van kameraden.

Rond Kerst 1914 kwam deze solidariteit van een gedeelde benauwde levensvorm zelfs over de frontlijn heen tot uiting. Het begon met het begraven van lijken in niemandsland. Daarna zingen, voetbalwedstrijden, kerstboompjes op de loopgraven, daaruit komen en soldaten uit het vijandelijke kamp de hand schudden. Als deze houding van leven en laten leven zou voortduren en zich zou uitbreiden, dan kon de oorlog erdoor 'van onderaf' gestopt worden. In de hogere rangen maakte men zich daarover ook zorgen. Men probeerde aan de bestanden een eind te maken door rotatie van personeel en door uitspraken als 'eens maar nooit weer', kracht bijgezet door enkele exemplarische bestraffingen in de vorm van intrekken van verlof. Zo bezorgd had men niet hoeven zijn. Uit dagboeken en commentaren van betrokkenen blijkt dat deelnemers het Kerstbestand niet zagen als een stap om de oorlog te stoppen. Dat de oorlog zou doorgaan stond voor allen vast. Men vond de bestanden spannend, een beetje eng, bijzonder, en iets dat niet kon voortduren. De combattanten voegden zich, ook tijdens de bestanden, fatalistisch in de gegeven situatie. Zij achtten zich niet in staat om de slachtingen, laat staan de oorlog zelf, te stoppen.

Voor het individu was er doorgaans geen alternatief voor doorgaan. Desertie, muiterij, overgave en ziekte of verwonding waren wegen om te ontsnappen. Maar de eerste drie werden verbazend weinig gekozen. Blijven meedoen, blijven vechten, was misschien het enige alternatief om te overleven. Men ging door bij gebrek aan andere optie, en na de

euforie van de eerste oorlogsmaand zelden meer uit zuivere overtuiging en enthousiasme. De wens dat het over zou zijn, de wens om te stoppen in de terminologie van dit boek, was sterk. Men wilde wel stoppen, maar wist niet hoe. Siegfried Sassoon verwoordt de angst en het verlangen van soldaten in het gedicht 'Attack':

Lines of grey, muttering faces, masked with fear,
They leave their trenches, going over the top,
While time ticks blank and busy on their wrists,
And hope, with furtive eyes and grappling fists,
Flounders in mud. O Jesus, make it stop!²⁴

Sassoon is een van de weinige combattanten die door publieke actie heeft geprobeerd de oorlog te stoppen. In zijn 'A soldier's declaration' schreef hij 'I am making this statement as an act of wilful defiance of military authority. I believe that the War is being deliberately prolonged by those who have the power to end it... On behalf of those who are suffering now I make this protest against the deception which is being practiced on them; also I believe that I may help to destroy the callous complacency with which the majority of those at home regard the continuance of agonies which they do not share, and which they have not sufficient imagination to realize'.

Zijn protest haalde niets uit. In plaats van publiekelijk veroordeeld te worden voor insubordinatie, werd hij gestoord verklaard. Na verblijf in Craiglockhart, waar soldaten met shell shock werden behandeld, keerde hij terug in actieve dienst. 'Banishment', dat hij dichtte vlak voor hij naar het front, waar hij thuishoorde, zou terugkeren, eindigt met:

Love drove me to rebel.
Love drives me back to grope with them through hell;
And in their tortured eyes I stand forgiven.

En zo wist niemand de oorlog en de zinloze slachtingen te stoppen. De soldaten hadden geen alternatief. De generaals zagen geen alternatief. De politici thuis wilden van geen ophouden horen.

Loslaten

In de voorgaande situatieschetsen van niet-kunnen-stoppen zijn de twee theoretische verwachtingen uit het eerste hoofdstuk te herkennen: stoppen is vaak het verborgen probleem en primair een kwestie van een pover sociaal repertoire van stophandelingen. Terugkijkend kan een derde theoretische observatie worden toegevoegd: er is een essentieel verschil tussen stoppen als abrupt losrukken en stoppen als een bewuste handeling van verwerken en loslaten.

Wanneer stoppen een abrupt losrukken is, wordt een activiteit ineens afgebroken. Dit oogt radicaal en flink. Het vindt ook maatschappelijk waardering als een teken van sterkte. Men schept ruimte om met iets nieuws verder te gaan en gooit de last van het verleden radicaal van zich af.

Echter, het verleden blijkt zo niet te stoppen. Het keert terug op onvoorziene wijze – juist wanneer de persoon die zich losgemaakt dacht te hebben even in moeilijkheden en kwetsbaar is. Het verleden overvalt hem op ongelegen momenten. De roker die op oudejaarsavond besloot te stoppen, maar in een moment van stress toch weer een sigaret opsteekt. De partner die zich losrukt door zich in een nieuwe relatie te storten, maar daar de oude problemen, die zij achter zich gelaten dacht te hebben, opnieuw tegenkomt. Doordat ze de ogen sluit voor het verleden heeft ze ook geen zicht op haar eigen aandeel in het scheppen van de problemen, zowel vroeger als nu. Door van oude problemen weg te

lopen zonder ze te verwerken lijkt men gedoemd deze opnieuw tegen te komen, ja ze zelf te scheppen. Radicaal stoppen blijkt dan een schijnstoppen.

Echt stoppen eist blijkbaar meer dan een eenmalig je losrukken. Het omvat uiteraard ophouden met bepaalde activiteiten, maar dit is doorgaans niet voldoende. Het verleden – de activiteiten en betrekkingen waarmee wordt gestopt – kan niet in één klap worden uitgewist of genegeerd. Goed en effectief stoppen vereist een verwerken van dat verleden. Het wordt dan niet uitgewist, maar de handelende persoon verandert zijn betrekking ermee. In plaats van het handelen komt het (actief) herinneren en erkennen van wat geweest is. Dat waaraan betrokkene vroeger actief deelnam, wordt nu onderdeel van een levensverhaal. Dat vertelt over wat was en hoe hij dat heeft afgesloten.

Naast innerlijk verwerken is het ook vaak nodig het verleden te bewerken. Losse eindjes moeten worden afgewerkt, rekeningen afgesloten, huisraad verdeeld. Na het uitspreken van een faillissement is er voor de curator nog veel te doen. Het activiteitenpatroon uit het verleden moet zodanig worden bewerkt dat het rijp is om afgesloten, losgelaten en echt gestopt te worden. Bewerken en verwerken kunnen samen lopen, zoals bij de Zuid-Afrikaanse Waarheids- en Verzoeningscommissie of bij een goed gesprek met een vertrekkende werker.

Maar met het be- en verwerken van te beëindigen activiteiten en relaties is men er nog niet. Stoppen vereist ook een bewust loslaten. Dat gaat niet vanzelf en moet tijdens het leven geleerd worden. ‘Wanneer een ouder iemand gedurende zijn hele leven niet gewerkt heeft aan zijn verdriet en nooit heeft leren omgaan met rouw en verlies, kunnen oud worden en met pensioen gaan zeer traumatisch verlopen. Dit uitblijven van een grondige aanpak van verdriet is waar-

schijnlijk dan ook de wortel van de ziekte (en zelfs de dood), die men zo vaak aantreft na iemands pensioneren,’ schrijft Arthur Freese in *Kom niet aan mijn verdriet. Over het verdriet van treurende nabestaanden*.²⁵ Loslaten vereist een aanvaarden van de breuk met het verleden – die voor je rekening nemen. Zolang je je tegen het verleden verzet, hetzij door je eraan vast te klampen, hetzij door je los te rukken (vastklampen met een minteken ervoor), blijf je erin bevangen. Het is als in een draaikolk in de zee – de enige manier om eruit te komen is toe te geven, je te laten meezuigen en dan als het moment daar is er zijwaarts uit te zwemmen. En als dat moment te laat komt? Ja, dan verdrinken. De keus is tussen zeker verdrinken en een kans eruit te komen. Het aanvaarden van de mogelijkheid dat je er nog slechter aan toe wordt is een voorwaarde voor loslaten en echt stoppen. Loslaten als je er enkel beter van wordt is niet zo moeilijk. Wat moed vereist is loslaten als er daarna een onzekere leegte opdoemt waarin niets gegarandeerd is.

De angst voor de leegte, het ontbreken van alternatieven voor de te stoppen activiteiten, kan mensen immobiliseren. Ook mensen die goed bezig waren met stoppen, in de zin van het verleden verwerken, kunnen toch klem komen te zitten. Dit doet zich voor als zij na verloop van tijd niet weten te stoppen met verwerken. Zij blijven alsmaar dezelfde verhalen vertellen. Denk bijvoorbeeld aan voormalige DDR-burgers die twaalf jaar na dato maar niet kunnen ophouden dissident te zijn. Of aan de versteende weduwe. Zij kunnen niet stoppen met verwerken. De losrukkers hebben gelijk dat het soms nodig is een streep te zetten. Alleen doen zij het te vroeg, de eeuwige dissidenten te laat. Voor laatstgenoemden zou het helpen als ze alternatieven in het heden zouden zien en zouden durven exploreren – ook als die minder eervol zijn dan de voorstelling van een glorieus verleden.

Iemand die niet weet te stoppen met verwerken wordt op den duur een versteende klager – geen levend mens.

Kortom, werkelijk stoppen vergt meer dan je losrukken en eenvoudig uitstappen. Het vraagt dat deze handelingen worden opgenomen in een verhaal: een verhaal rond stoppen maken en de werkelijkheid waar mogelijk hiermee in overeenstemming brengen – door excuses, afscheid, rekeningen afsluiten. De plotselinge breuk wordt gedomesticeerd tot moment in respectvol/beschaafd verkeer tussen mensen.

Stoppen kent aldus een reeks aspecten: aanvaarden van het (komende of voorbije) einde, verwerken en bewerken van het verleden, en tenslotte loslaten – zowel het verleden als het verwerken ervan. Het stoppen achter je laten. Stoppen met stoppen.

Doorgaan

Stoppen of doorgaan, dat is de kwestie. Vaak kiezen mensen voor doorgaan of gaan ze gewoon door doordat ze nalaten te kiezen. Dat is vertrouwd, eigen, thuis. Daar is, behalve de monotonie, niets mis mee. Doorgaan schaadt niet, ook als het weinig baat. Anders ligt dat als mensen doorgaan en hun situatie daardoor verslechtert en stoppen nog moeilijker wordt. Waarom doorgaan als dit schaadt? We kennen dit verschijnsel in de beleidsstudies onder de naam ‘entrapment’. Actoren werken zich steeds meer in de nesten, raken verstrikt, in plaats van tijdig te kappen met hun pogingen er iets van te maken. Berggidsen vertellen elkaar verhalen over hun ervaringen met situaties waarin er geen terug meer is en de opties zich alsmat vernauwen. Zo leren zij dergelijke vallen te vermijden.

Nog verbazender zijn die gevallen waarin doorgaan de toestand doet verslechteren, waarin stoppen heel wel mogelijk blijft en langzamerhand evident te verkiezen is... en waar mensen toch doorgaan. Voor hen is stoppen blijkbaar subjectief moeilijk te verwezenlijken. Ze beseffen in lucide momenten wel dat het nodig is te stoppen, maar ze gaan in praktijk niettemin door te doen wat ze deden. Zodoende onsceneren ze hun eigen (en andermans) ongeluk en desintegratie. Ze herhalen zich in woorden en gedrag. Dat geeft ze geen lekker gevoel van thuis, maar is veeleer pijnlijk en gênant. Ze worden drammers waar anderen met een boogje omheen lopen. Achteraf, nadat ze al of niet gedwongen zijn

gestopt, zien ze een dergelijke periode van tegen beter weten in doorgaan als verspilde tijd van leven. Ze hadden eerder moeten stoppen. Waarom deden ze dat niet meteen?

Gevallen van zulk verslechterend doorgaan en niet weten te stoppen boden de voorgaande hoofdstukken. De voorbeelden laten zich gemakkelijk uitbreiden. Denk aan jaloezie, die zichzelf aanwakkert en elke relatie vergiftigt. De jaloezer vernietigt precies datgene wat hij het allerlieftst wil behouden. Hij weet dat hij zijn jaloezer gedrag moet stoppen, maar hoe? 'Eifersucht ist eine Leidenschaft die mit Eifer sucht was Leiden schafft', zeggen de Duitsers treffend (jaloeziesheid is een passie die ijverig zoekt wat doet lijden). Er zijn tal van theorieën die jaloezie in verband brengen met machteloosheid in de moeder-kindrelatie, met afgunst en met een zwak zelfbeeld.²⁶ Maar kennisname en overtuiging van de juistheid daarvan doen de vretende jaloezie niet verdwijnen. En daar waar het lukt jaloezie uit te bannen gaat dit vaak ten koste van de daarmee verbonden emoties en relaties, die als zijnde te gevaarlijk mee worden verbannen. Ook geen lolletje.

De knipperlichtrelatie, aan uit en toch weer opnieuw. Hopeloos, dat weten de betrokkenen, en toch gaan ze door. 'Zie je wel, ik kan best stoppen' bewijzen ze zichzelf keer op keer. Het feit dat het nodig is dit bewijs bij herhaling te leveren laat zien hoe flinterdun en ongeloofwaardig het is.

De maîtresse, de minnares van de getrouwde man. Wanneer de omstandigheden dat toelaten zal hij haar boven de echtgenote verkiezen. Nee dus. Als hij eenmaal vrij is trouwt hij met een ander. Een vrouw heeft jarenlang een verhouding met haar chef. Zij zouden trouwen als zijn kinderen volwassen zijn. De vrouw kocht een huis voor hen beiden. De man bleef bij de echtgenote. Hij kwam op woensdag eten en vrijen in dat huis, en sliep daarna in de kliniek. Niemand

mocht van de verhouding weten. Er was buiten die woensdagen geen ruimte voor. De verhouding werd zo hopeloos, dat zij hem naar het leven stond toen hij met pensioen ging en zij hem zou opvolgen. Hij pleegde zelfmoord. Zij had jarenlang gezorgd voor het verhinderen daarvan.

Een succesvolle hoofdredacteur van een krant krijgt problemen met directie en bestuur. Hij is op leeftijd en kan met ere opstappen. In plaats daarvan zet hij zich extra in, bedenkt vernieuwingen en antwoorden op de onvrede. Tevergeefs. Zijn positie wordt steeds onmogelijker. Hij gaat zich herhalen, zelfs mensen die hem hoog hadden luisteren niet meer. Wanneer hij uiteindelijk moet vertrekken is hij gebroken en door iedereen uitgekotst. Lubbers, de langstzittende premier na de oorlog en twee kabinetten lang alom gewaardeerd, vocht in zijn laatste ambtsperiode door op een wijze die velen deed concluderen dat hij het spoor geheel bijster was geraakt. Hoe heeft hij het zover laten komen? Jaren na zijn aftreden werd hij nog met een licht beschaamd gevoel als een warhoofd gemeden.

De dissidenten uit Oost-Duitsland die in de jaren tachtig ijverden voor burgerrechten zijn nu, twaalf jaar na de val van de muur en tien jaar na de opname in de Bondsrepubliek, nog steeds dissidenten. Zij weten van geen ophouden. Ze verdedigen zich, kijken in hun Stasi-akten en denken daar te zien wie er schuldig is aan het opbreken van huwelijk of vriendschap. Zij herschrijven en fatsoeneren de geschiedenis van hun dissidentie, maar vinden in het heden moeilijk een andere rol dan die van voormalig dissident. Dat is geen leuk leven. Herhalen en herkauwen leveren op den duur te weinig voeding en vitaliteit.

Ik was voorzitter van het departement politicologie aan de Leidse universiteit en deed er alles aan om jongeren aan te stellen. Een generatiegat vond ik voor de continuïteit van

het vak rampzalig en tegenover de potentiële collega's in de overgeslagen generatie onverdedigbaar. Maar hoe dringend de zaak ook was en hoeveel geld ik ook vrijmaakte, de facultaire autoriteiten bleven traineren en een aanstelling met reëel uitzicht op een academische carrière uiteindelijk afwijzen. Pas toen de decaan, met wie ik goed kon opschieten, mijn streven benoemde als 'jouw droom' besepte ik dat mijn inspanningen zinloos waren. Toen ik aftrad was in vijf jaar de gemiddelde leeftijd van de docerende politicologen met tien jaar gestegen. Hoe hield ik het zo lang tegen beter weten in vol? Ik was overtuigd van de juistheid en haalbaarheid van mijn streven om ruimte voor jongeren te maken en verwachtte dat anderen, van wier medewerking ik daarvoor afhankelijk was, vroeg of laat ook het evidente licht zouden zien. Nou, dat zagen ze wel, maar ernaar handelen werd naar een alsmaar wijkende toekomst verschoven.

De gedachte 'Hoe evidentier onzinnig of onterecht het gedrag, hoe waarschijnlijker het is dat welwillende mensen er mee op zullen houden' is naïef. Dissidenten in de DDR en bestuurders aan de reëel bestaande universiteit die zo denken ondersteunen door hun goedgelovige en afwachende houding het voortgaan van datgene waarmee naar hun oordeel nu juist moet worden opgehouden. Ze doen mee aan niet weten te stoppen.

Hoe komt het dat mensen doorgaan in situaties en relaties waarvoor ze nooit zouden kiezen als ze er nog aan zouden moeten beginnen? Is dit een kwestie van trouw? Van de waarde van het verleden – dat dus teleurstelt? Nee, het gaat om vermeende waarde, om wat de relatie had kunnen of moeten zijn. Om de waarde die een samenwerkingsverband in de hoop, de belofte, de illusie heeft. De vraag is dan hoe mensen een dergelijke illusie of hoop in stand houden.

Een plausibele verklaring is die van Robin Norwood. Men-

sen houden, alleen of in collusie met anderen, vaak mythes in stand die verhinderen dat ze een onverdragelijke werkelijkheid onder ogen zouden moeten zien.²⁷ Het echte zien zou oude wonden (trauma's) openrijten en hun zelfrespect ondermijnen. Ze met hun angst confronteren en ze voor de keuze stellen: te gronde gaan of stoppen (met de eigen bijdrage aan het reproduceren van die werkelijkheid). De mythe maakt doorgaan, uitstel van stoppen, mogelijk. Maar de ontkenning van wat is vraagt om strikte controle over de werkelijkheid die tot het bewustzijn mag worden toegelaten. En die strikte controle doet op zijn beurt de behoefte aan ontkenning van storende werkelijkheid toenemen. Zo worden een relatie en leefwijze onvoldoende gevoed en verstenen ze.

Hoe overtuigend ook, een nadeel van een dergelijke verklaring blijft dat zij verwijst naar processen en motieven die de betrokkene zelf niet onderkent. Achter zijn rug om voltrekken zich processen die de theoreticus ziet, maar die voor de betrokkene verborgen moeten blijven om hun werking te behouden. Diens ervaringen, redenen en motieven, en de logica die hij daarin vindt, zijn vanuit de theorie bezien niet wat ze schijnen te zijn. Het is allemaal zelfmisleiding. Of dit nu waar is of niet, feit blijft dat de redenen, motieven en logische verbanden die de betrokkene wel onderkent toch een zekere overtuigingskracht moeten hebben. Ik denk dat het vruchtbaarder en respectvoller is om die in beginsel serieus te nemen en zelfmisleiding als een uitzondering, een incident, op te vatten. Een uitzondering die onder omstandigheden inderdaad als een gezwel kan gaan voortwoekeren.

Welke zijn dan zoal de redenen die mensen hebben om ondanks een alsmaar verslechterend perspectief toch door te gaan?

Een eerste reden is ongelooft. 'Dit kan niet waar zijn en als het waar is niet voortduren.' Wat er gebeurt is zo idioot dat mensen wel spoedig bij zinnen zullen komen. Het was moeilijk te geloven dat nazi-Duitsland inderdaad de Joden georganiseerd zou vernietigen. Zo gek, gemeen en irrationeel, daar zullen mensen toch niet lang mee doorgaan? De verlaten vrouw weigert te geloven dat haar man haar niet te hulp zal komen wanneer zij echt in de moeilijkheden zit.

Ten tweede wordt het besluit om toch door te gaan gevoed door het uitvergroten van momenten in het verleden dat het wel goed ging. Dat zijn momenten van belofte, extase. Eens ging het – dus nu kan het ook.

Complementair aan dit vasthouden aan een haalbaar ideaal is het zoeken van schuldigen voor het mislukken ervan. Als die en die anders hadden gehandeld, dan was het niet zo slecht gegaan. Het had anders kunnen gaan en het kan dus ook nu anders. In schuldigen zoeken zit, ook als de zoeker zichzelf beschuldigt, tevens een element van verontschuldiging en wel in tweërlei zin. De ene is: 'Het spijt me, dit deed ik verkeerd.' De andere: 'Meer dan dit deed ik niet fout.' Door de schuld hier op zich te nemen kan de spreker zich van zijn aandeel elders in het mislukken ontdoen.

Door het rondwroeten in schuldvragen over gedane zaken wordt vaak het aandeel in het nu continueren van een eigenlijk onhoudbare situatie of relatie verhuld. De boodschap is: 'Ik doe alles wat ik kan, aan mij zal het mislukken niet liggen' (en dus wel aan de ander of aan het toeval).

Verwant hieraan is het heldendom en de trouw van 'Ik ga problemen niet uit de weg. Ik geef het niet op'. En deze houding wordt dan weer versterkt door de verstandige raad om problemen niet uit de weg te gaan, maar om er doorheen te gaan waar het pijn doet. De uitdaging niet vermijden, maar aangaan. Nadeel van deze bewonderenswaardige houding is

dat men hiermee alsmaar kan doorgaan. Het hele leven een louterende therapie.

Een laatste argument, dat objectief niet overtuigt maar in het kader van het eigen levensverhaal toch subjectief dwingt, is de overweging 'Ik heb er al zoveel ingestoken. Als ik stop is dat alles voor niets geweest'.

Uit dergelijke overwegingen weeft degene die eigenlijk moet stoppen een stevig kleed waarop hij gaat staan om toch een nieuwe poging te wagen. Een vliegend tapijt dat in de lucht wordt gehouden door een cirkel van herhalingen, mislukkingen en nieuwe pogingen om de schuld af te betalen, het nu anders aan te pakken en de neergaande lijn om te buigen.

In het bovenstaande zijn alsmaar doorgaan en niet tijdig weten te stoppen gepresenteerd als een kwestie van keuze, karakter en wilskracht. De beschrijving bevat overwegend individueel psychologische termen. Dat doet vermoeden dat het sociale repertoire van stoprituelen weinig heeft te bieden. Als dit rijker zou zijn, dan zouden betrokkenen minder op zichzelf zijn teruggeworpen. Voor waardig stoppen is in onze cultuur weinig ruimte. Waarom zou je stoppen als het goed gaat?! En als het slecht gaat moet je geen laffe wegloper zijn. Juist dan moet je tonen wat je waard bent en wat de zaak waarin je verwickeld bent je waard is. Dat is de opdracht in onze competitieve en individualistische cultuur. Die kent weinig stoprituelen die bewaren voor gezichtsverlies en zorgen voor een begrijpelijk verhaal van afbouw. Doorgaan voor de eigen zaak waarmee je begonnen bent is de norm. Ook doorgaan tegen beter weten in. Vasthouden, bijten, vechten.

De emotie

In het niet-kunnen stoppen spelen emoties sterk mee. In het hoofdstuk over loslaten ontmoetten we de angst voor de leegte. De onzekerheid over wat er na stoppen komt doet vastklampen aan wat er is. Het lijden en vastzitten is, hoe pijnlijk ook, vertrouwd en zeker. Het geeft grond onder de voeten, is bekend. Je weet wat je kan verwachten. Al het andere is onzeker en kan nog erger zijn. Een dergelijke angst verhindert loslaten en dus ook echt stoppen. Soldaten met verlof in de Eerste Wereldoorlog konden in de burgermaatschappij niet meer aarden en waren vaak blij terug te keren naar de loopgraven. Mijnwerkers kunnen op den duur niet meer zonder de kameraadschap, de benauwdheid en de gevaren van het ondergrondse leven in de kolnmijn. Een soort verslaving.

Stoppen wordt ook bemoeilijkt doordat men geïnvesteerd heeft in relaties en activiteiten – men heeft zijn zelf, ziel en zaligheid erin gelegd. Stoppen is dan (een deel van) jezelf achterlaten. Een stukje doodgaan. Verzet daartegen ligt voor de hand, wie vecht er niet voor zijn leven. Een levensbedreigende situatie roept twee emotionele reacties op, vechten of vluchten. Het vluchten verschijnt in de vorm van afkappen en losrukken, het vechten in het blijven investeren in een aflopende zaak. Mensen besteden enorm veel energie aan pogingen om het einde nog even uit te stellen, het onvermijdelijke verval tegen te gaan. Zij zien dat ze zullen moeten stoppen, maar nu nog niet. Zij hopen tegen beter

weten in op een ommekeer, op de partner die nu echt ophoudt met slaan, op die ene order die de scheepswerf of vliegtuigbouwer kan redden. De rsv-affaire, waarbij de Nederlandse scheepsbouw gered moest worden, kende een reeks ‘laatste’ kredieten. Net als bij de roker met zijn reeks laatste sigaretten is dit onderdeel van verslaving, van niet kunnen stoppen.

Stoppen is ook pijnlijk omdat het sociaal gezichtsverlies betekent. Het heeft maatschappelijk een negatieve connotatie. We aanvaarden stoppen alleen noodgedwongen, als iets echt onhoudbaar is geworden. Maatschappelijk is er weinig ruimte en repertoire voor bewust stoppen als het nog niet strikt nodig en onvermijdelijk is. Dit leidt ertoe dat de wens om te stoppen wordt verwezenlijkt door een situatie onhoudbaar te *maken*. Denk aan de vrouw die haar relatie ondraaglijk maakte door te ‘pesten’, omdat zij zich er niet toe kon brengen ‘eenvoudig’ te zeggen dat het voorbij was. Stoppen via escalatie. Risico hiervan is dat de emoties hoog opslaan en partijen in hun greep houden. De escalatie, zoals bij een burgeroorlog in Noord-Ierland, maakt dan het stoppen nog moeilijker. Partijen hebben zich emotioneel en in traumatische wrok ingegraven. Communicatie is onmogelijk of zo rigide dat de posities er enkel door bevestigd worden.

Een alternatieve strategie om een situatie onhoudbaar te maken is verwaarlozing. Wegsluipen, stil uit beeld verdwijnen. Huizen onbewoonbaar laten worden. Niets meer samen ondernemen, langs elkaar heen leven.

Dergelijke indirecte sluiptwegen tot stoppen voeden het schuldgevoel, dat bij stoppen toch al speelt. Het stoppen wordt vaak als verraad gezien, als het beëindigen van zaken waaraan we ons hadden geëngaat. Het niet openlijk en eerlijk durven of kunnen stoppen is nog een extra ver-

raad daarbovenop. De angst voor de leegte en het niet toelaten van alternatieven worden ook gevoed door schuld. De overlevende partner voelt zich schuldig als een nieuwe relatie echt diep dreigt te gaan. Hij acht zich verantwoordelijk het verleden hoog te houden. Niet te stoppen.

De met stoppen verbonden emoties resulteren vaak ook in zelfmisleiding. De situatie waarmee men niet kan stoppen wordt mooier voorgesteld dan hij is. Men is blij met elk sprankje hoop, blij met elke beloning (hij drinkt al twee maanden niet). Men kust de hand die net nog sloeg. Het gaat eigenlijk nog best. Ik heb het toch al zo lang uitgehouden en elders is het niet beter.

Zodoende gaat zelfs het weten dat er gestopt moet worden vervagen. Is er niet toch hoop? Wil ik echt wel stoppen? Misschien op den duur wel, maar nu nog niet. De aspirantstopper raakt bevangen in de *Alice in Wonderland*-logica van het juiste moment.

Het juiste moment

Pogingen te stoppen vertonen dikwijls een *Alice in Wonderland*-logica – de regels veranderen tijdens het spel. Logischerwijs kan maar één sigaret de laatste zijn, maar de roker die maar niet kon stoppen heeft tientallen ‘laatste sigaretten’ gerookt. Hij is net zo naïef als de man die bij elke stadskaart langs de weg verbaasd uitroept ‘Hoe weten ze nou elke keer precies waar ik ben!’

Hoe kunnen normaal verstandige mensen in zulk een kortzichtige logica verstrikt raken? Het antwoord ligt, denk ik, in het hebben van veel keuzes. In al die gevallen, zoals dat van de roker, waarin stoppen elk moment mogelijk is, is er altijd wel een geschikter moment dan nu, en is nu dus nooit hét juiste moment. Nu stoppen is wel erg grof en hard. Als je partner doodziek is of zijn baan dreigt te verliezen stel je het bericht van het einde van de relatie toch even uit. Dit is de laatste sigaret neemt de roker zich voor, maar morgen is oudejaarsavond al weer een dag dichterbij. Dat is een beter moment. Stoppen bij het begin van het nieuwe jaar heeft immers een betere kans van slagen vanwege de steun van gelijkgezinden die dan ook hun goede voornemens gaan uitvoeren. Het is de wetenschap dat ik op elk moment kan stoppen, die mij telkens weerhoudt van nu stoppen.

Al spoedig wordt zodoende de reeks besluiten om op te houden een onderdeel van de verslaving. ‘Morgen, morgen zal aan alles een eind komen,’ zegt Dostojewski’s speler – de schrijver was zelf ook gokverslaafd. Zijn grote liefde Pauline

weet wel beter. Bij monde van haar beschermer voegt ze hem toe, bitter en verdrietig omdat hij weer het moment van stoppen heeft gemist door het naar een schijnbaar beter moment te verschuiven: ‘U zult hier blijven en uw leven is uit.’²⁹

Dit onvermogen om zich te houden aan genomen besluiten lijkt een psychologisch probleem van wilswakke. Dat is het ook in zijn verschijningsvorm. En als het probleem keer op keer zo verschenen is, ondermijnt het inderdaad het zelfvertrouwen van de aspirant-stopper. Hij kan zijn eigen wil en besluiten niet meer vertrouwen. Hij bedriegt zichzelf, is ontrouw aan het gegeven woord. Hij is een speelbal, niet een bewust handelend mens. Toch ligt het begin van het probleem naar mijn mening niet in de pathologisch psychologische sfeer. De oorsprong is veel triviale, namelijk de vloek van ruime keuzemogelijkheden. Dat verschijnsel kennen we uit sprookjes, maar die zijn uiteraard gebaseerd op wat mensen allang deden in het gewone leven.

Laat ik een voorbeeld geven van de perverse logica van ‘het juiste moment kiezen’ dat van buiten het terrein van stoppen komt. Ik heb een tante op wie ik erg ben gesteld. Ik neem me voor haar te schrijven. Na verloop van zes maanden realiseer ik me dat ik dit nog steeds niet heb gedaan. Betekent dit dat ik contact met haar minder belangrijk vind dan ik dacht, dat ik andere zaken hoger waardeer? Nee, veel van de taken waaraan ik de voorrang gaf zijn triviaal en hebben voor mij intrinsiek een geringe waarde. Zij kregen enkel de voorrang omdat ze vandaag (of voor een bepaalde tijd) gedaan moesten worden. Morgen had geen zin meer. Het schrijven aan mijn tante kon ik steeds verschuiven, niet omdat het minder waarde had, maar eenvoudig omdat ik dat in het weekend, morgen, in de nacht, ja op elk moment kan doen. Juist daardoor komt het er niet van. Eenzelfde

logica van keuze-uitstel-afstel hebben veel mensen ook in de omgang met zichzelf. Voor jezelf ben je op elk gewenst beschikbaar en dus kan het aandacht aan jezelf geven altijd verschoven worden ten behoeve van andere activiteiten die je toeroepen ‘nu of nooit’.

Het verraderlijke van de logica van het betere moment is dat deze in microsituaties zich niet doet voelen maar pas op langere termijn zijn werking openbaart. Dan zijn er al veel gelegenheden voorbij gegaan, veel kansen gemist, en is het zelfvertrouwen van de aspirant-stopper al aangevrotten.

Kiezen is ook niet makkelijk. Vooral wanneer het stoppen onherroepelijk is, wordt het kiezen van het juiste moment een zwaarwegende zaak. Denk bijvoorbeeld aan ophouden met werken. Tegen de tijd dat de mensen je liever zien gaan dan komen, of dat je elke inspiratie voorgoed kwijt bent, is het beste moment al voorbij. Pregnanter nog bij euthanasie. Een ten dode zieke vrouw zei: ‘Ik zal eerder gaan dan jullie denken.’ Maar eerst vond ze dat het moment nog niet daar was omdat man en kinderen ‘er nog niet aan toe waren’ en later moest ze er liefdevol op worden gewezen dat ze bij nog langer in leven blijven niet overeenkomstig haar wens thuis zou kunnen sterven. Niet dát euthanasie zou plaatsvinden, maar wannéér was het grote probleem.

In al dergelijke situaties van ‘overmatige’ keuze helpt het als er een moment wordt aangereikt. Een derde persoon kan dit doen, of het juiste moment kan aangegeven worden in een ritueel. Rouwrituelen nemen de last van deze keuze weg voor mensen die al meer dan genoeg te dragen hebben. Vroeger wist men wanneer het moment van ophouden met werken was aangebroken. De pensioenleeftijd vormde een vast punt. Thans gaat minder dan tien procent van de mensen weg bij het ingaan van het pensioen en moeten al degenen die eerder gaan een eigen tijdige keuze maken – vooral er-

voor zorgen dat je zelf een besluit neemt voordat men je eruit gooit. Dat oogt mooi, maar is voor velen in feite een ontterende en zenuwslopend onzekere afsluiting van het werkende leven.

De opluchting

Echt stoppen, zaken afsluiten en achter je laten, geeft opluchting. We zagen dat de interimmanager dankbaarheid ontmoet zelfs van mensen die door zijn ingrepen in de organisatie hebben moeten inleveren en lijden. Hij brengt tot stand wat allang nodig was maar wat de organisatie zelf niet kon verwezenlijken: stoppen met bepaalde activiteiten. Hè hè, eindelijk, het werd tijd. Opluchting bij het einde van een dictatuur blijkt in publieke uitbundigheid, elkaar in de armen vallen en het euforisch besef dat alles nu anders kan worden. Dergelijke revolutionaire gelukzaligheid beklijft niet en kan, als de verwachtingen bloedserieus worden genomen, omslaan in verbittering. Maar het gevoel van opluchting is wel blijvend als het doorwerkt in nieuwe associaties en ondernemingen die worden ondernomen in de vrij gekomen ruimte. Opluchting van partners die eindelijk hun scheiding hebben voltooid is dagelijks in cafés en tijdschriften te vernemen. De om het verlies van een dierbare rouwende die voor het eerst weer kan genieten van de zee...

In al die gevallen is echt stoppen een bevrijding. Het leven kan weer stromen. De activiteiten die we eindelijk hebben weten te stoppen domineren het bestaan niet meer. De domper, de klem, is weg. Men krijgt lucht. Er is weer ruimte om je te laten verrassen. Nieuwe activiteiten worden ondernomen of oude die waren weggedrukt worden weer opgenomen. Er is dankbaarheid dat het over is. Er komt

weer plezier, speelsheid en lichtheid. Leven in plaats van overleven.

Met dit perspectief lokkend in de verte is het begrijpelijk dat mensen zo snel mogelijk willen stoppen, dat ze zich losrukken. Begrijpelijk, maar niet verstandig en niet effectief op de langere duur. Losrukken geeft opluchting nu, maar die duurt niet. Dat geeft ruimte om iets nieuws te beginnen, maar niet om dat te ontwikkelen en te doen uitgroeien. De groei wordt doorkruist door de terugkeer – soms openlijk en soms in verhulde vorm van ziektes, remmingen en stemmingen – van datgene waaruit men zich dacht te hebben losgemaakt.

De afstemming

In de voorgaande vijf hoofdstukken bekeken we doorgaans het betreffende eenvoudige geval waarin stoppen afhankelijk is van één persoon. Er is hier geen coördinatieprobleem, geen anderen op wie hij zijn stophandelingen moet afstemmen willen ze slagen. De eenvoud bedriegt ook hier, zagen we. Die persoon kan immers met zichzelf in de knoop zitten, zich mee laten slepen door de illogica van het juiste moment of verslaafd blijken te zijn. Dan heeft hij als het ware een coördinatieprobleem tussen zijn verschillende zelden. Als hij met zichzelf in het reine weet te komen verdwijnt dit echter.

Dat ligt anders in die gevallen waarin stoppen de afstemming van het handelen van meer dan één persoon vergt. In je eentje stoppen is hier niet mogelijk. Stoppen is een collectief product. Het kan alleen via gecoördineerd handelen worden gerealiseerd.

Dat is moeilijk als de partners in vijandschap aan elkaar zijn gekoppeld. Denk aan een burgeroorlog waaraan beide partijen een eind willen maken. Dat lukt niet goed zolang ze elkaars beloftes wantrouwen en elkaars handelingen vanzelfsprekend een vijandige duiding geven. ‘Zie je wel, er is niets veranderd.’ Ook bij het beëindigen van vreedzame samenwerkingsverbanden is het vaak moeilijk de voor stoppen vereiste coördinatie tot stand te brengen. Er rijzen keer op keer misverstanden en de partners vragen zich vertwijfeld af waarom het nu zo moeilijk is te communiceren waar

dit vroeger als vanzelf ging. Wat ze binnen handbereik lijken te hebben, maar wat ze in de praktijk telkens weer ontglipt, is duidelijke en ondubbelzinnige communicatie en afstemming. De kunst is om de vereiste stophandelingen te definiëren als wederzijds herkenbaar, doeltreffend en betekenisvol. Als zetten in een veld van betekenis. Probleem is dat tegen de tijd dat we beseffen te moeten stoppen het web van betekenissen tussen de betrokkenen al flink uitgedund of gedesintegreerd kan zijn. Mensen zijn uit elkaar gegroeid en zich op andere zaken gaan richten. De te stoppen activiteiten worden zodoende niet meer gevoed en zijn in het luchtledige komen te hangen. Dat maakt het precies ook moeilijk om goed verankerde stophandelingen te vinden. Een paar dat elkaar al een tijd niks meer heeft te zeggen, en het daarom tijd vindt om te stoppen, kan moeilijk ineens een goed gesprek daarover voeren.

En hoed je als het gesprek wel goed verloopt. Dat suggereert dat er geen reden om te stoppen was. In de wijze van stoppen wordt nagespeeld waarom er gestopt moet worden. ‘Het gaat niet langer zo’ moet bevestigd worden in de horke-
righeid en het stokken van het stoppen. Wie elegant en beschaafd wil stoppen heeft een probleem van vorm en inhoud die elkaar niet dekken.

Zelfs voor personen die elkaar vriendelijk gezind zijn en wel goed communiceren kan de afstemming precair zijn. Dit doet zich voor als de tijd dringt of als de collectieve stophandelingen eenmalig en onomkeerbaar zijn en mislukken ervan fatale gevolgen heeft. Twee bergklimmers die aan één touw op een berggraat lopen. De een glijdt uit en valt in de afgrond. De ander springt terstond aan de andere kant van de graat in de leegte. Ze bungelen nu aan twee zijden en weerhouden elkaar van vallen. Het beëindigen van deze toestand vereist gecoördineerd weer de graat op krabbelen. Een

minder dramatisch voorbeeld zijn mensen die allebei ongemakkelijk naar binnen leunen in de skilift. Als de een meer duwt, moet de ander ook sterker leunen. Als de een ophoudt met duwen valt de ander over hem heen. Nodig is gezamenlijk en op elkaar afgestemd gedoseerd loslaten. Uit de klem komen waarin men elkaar door pogingen zich staande te houden bevangen houdt.

Welgezindheid, de wil om met elkaar rekening te houden, maakt stoppen wel gemakkelijker dan het bij concurrentie en vijandigheid is, maar is op zichzelf niet voldoende om gecoördineerd stoppen te garanderen. Ik stelde bij het tentamen wetenschapstheorie een vraag. Stel er zijn twee identieke disco’s, beide met honderd bezoekers, beide met maar één uitgang in de hoek, beide in brand. De eerste disco is vol met yuppen, waarvan er dertig ontsnappen en zeventig omkomen. De tweede disco werd bezocht door EO-jongeren, waarvan er zestig ontsnappen. Verklaar het verschil. Blij begint de student zijn antwoord met de yuppen. Die verdringen elkaar bij de uitgang in hun begeerte om er zelf vóór anderen uit te komen. Maar bij de EO-jongeren stakte het antwoord. Die houden zich in naastenliefde verre van de uitgang en roepen elkaar toe ‘Jij eerst’. Hoe kwam er überhaupt iemand uit? Welwillendheid is niet voldoende. Elk evident coördinatieprincipe is beter dan het ontbreken ervan. Twee liggen er voor de hand, te weten ‘vrouwen eerst’ en het nog effectievere ‘God heeft je geplaatst – degene die het dichtst bij de uitgang is gaat eerst’.

Coördineren is moeilijk bij het ontbreken van standaardrituelen en –routines. Bij afwezigheid daarvan blijft het onduidelijk welke handelingen (de bereidheid tot) stoppen betekenen. We zien dat het verschil tussen individueel en collectief stoppen minder fundamenteel is dan het lijkt. De suggestie was dat het individuele probleem van stoppen een

kwestie (van zwakte) van de wil zou zijn, terwijl de logica van het collectief niet kunnen stoppen een heel andere is, namelijk een zaak van communicatie en coördinatie. Bij nader inzien blijkt in beide gevallen stoppen problematisch te worden door het ontbreken van een sociaal repertoire van handelingen die gelden als stoppen, die stoppen betekenen en markeren. Bij beide is de goede wil, de intentie, doorgaans onvoldoende bij het ontbreken van een repertoire van stophandelingen en daarbij passende reacties.

Wanneer zo'n repertoire ontbreekt, of voor betrokkenen niet bereikbaar is, wordt er vaak een derde bij gehaald. Die derde, bijvoorbeeld de interimmanager of de advocaat bij echtscheiding, vormt zelf een vast sociaal punt, een deel van het repertoire, en verschaft bovendien toegang tot en expertise in de omgang met repertoire dat buiten het bereik van partijen ligt. Bij onvermogen om te stoppen geeft de derde zowel voor individuen (denk aan behandeling van verslaving) als bij collectief stoppen soms uitkomst.

De derde

Wanneer mensen vastzitten, wanneer ze er niet in slagen te stoppen terwijl ze dit wel wensen, dan halen ze er vaak een derde bij. Begin en Sadat waren bij president Carter te gast. Hij hielp ze een einde te maken aan de toestand van oorlog tussen Egypte en Israël. President Clinton probeerde hetzelfde tussen Barak en Arafat, maar slaagde er niet in ze verder naar vrede te helpen. Beroemd uit de jaren zeventig is de geheime pendeldiplomatie van Henry Kissinger, die bij veel betrokkenen vertrouwen en vriendschap wist te wekken. Mensen die gaan scheiden laten zich door hun advocaten vertellen hoe ze door dat proces heen kunnen komen, waar de klippen liggen, wat ze liever niet en beter wel moeten doen. Individuen met verslavingen en obsessies, die in hun eentje niet los kunnen komen, laten zich behandelen door een therapeut. De vroedvrouw helpt bij het natuurlijke einde van de zwangerschap. De interimmanager wordt te hulp geroepen in organisaties die zijn vastgelopen en zelf geen uitweg uit een onhoudbare situatie meer weten.

Wat hebben deze derden te bieden? Zij kunnen betrokkenen doorgaans niet dwingen om te stoppen. Dat moeten ze zelf doen. Waarom wordt de bijstand van een derde dan zo vaak gezocht?

Dit kan gebeuren om het echte stoppen uit te stellen. Het betrekken van de derde is een teken dat men ermee bezig is, maar stelt ook het moment van zelf handelen uit. Als het daarbij blijft is het inbrengen van een derde een vorm van

schijnstoppen. Echter, de derde heeft meer te bieden dan excuus te zijn voor uitstel van stoppen.

Hij heeft expertise betreffende overgangprocessen. Hij heeft benul van wat er nodig is om het verleden zodanig te bewerken dat het kan worden afgesloten. Hij is bekend met dynamiek, gevaarlijke passages en timing van stoppen.

Voorts vormt de derde een vast referentiepunt voor betekenisverlening, interpretatie en het begrijpelijk benoemen van verschillen. Communicatie moet voor hem begrijpelijk zijn en door hem gevalideerd worden om werkzaam te kunnen zijn. De derde brengt enige orde en structuur in het voordien vaak chaotische veld van betekenissen waarbinnen partijen zich bewegen. Doordat hij niet partijdig is kan de boodschap zelf weer gehoord worden, waar deze voordien door partijdige kleuring en interpretatie aan het begrip werd onttrokken. De derde houdt betrokkenen een spiegel voor. Dat stelt ze in staat te beseffen wat ze doen en nalaten, en desgewenst hun gedrag te corrigeren.

Soms oefent de derde enige aandrang in die richting uit en treedt hij zelf corrigerend op. Bepaalde uitingen zal hij naast zich neerleggen of tot respectvoller proporties terugbrengen. Andere, waarin hij mogelijkheden voor voortgang bespeurt, zal hij juist benadrukken en uitwerken.

Waar de vormen om tot gezamenlijk stoppen te komen ontbreken improviseert de derde soms rituelen. Dit was de heikele taak voor voorzitter Tutu van de Zuid-Afrikaanse Waarheids- en Verzoeningscommissie. Hij is fel bekritiseerd vanwege zijn kaarsjes en emotionaliteit, maar hij schiep tenminste iets waar eerst niets was. Anderen kunnen vervolgens proberen de door hem geschapen vormen te verbeteren.

En ten slotte verschaft de derde toegang tot regels en routines voor stoppen en tot de oordeelkundige omgang daar-

mee. Hij brengt partijen bij de voorhanden regels en vormen, en deze laatste bij partijen. Die regels maken doorgaans de derde niet overbodig. Zolang hun toepassing maatwerk vraagt, wat bij stoppen van activiteiten met hun eigen unieke geschiedenis meestal het geval is, blijft zijn vakmanschap en geoefend timmermansoog van nut.

De positie van de derde kent gradaties van vrijblijvendheid. Arbitrage is dwingender voor partijen dan bemiddeling. Als een bedrijf zijn schulden niet betaalt kan faillissement worden uitgesproken. Dan wordt een curator benoemd die de boedel zodanig bewerkt dat deze vatbaar wordt voor liquidatie of gedeeltelijke doorstart. De curator in een faillissement heeft tal van dwingende bevoegdheden, maar doet bij grotere zaken teneinde maximaal profijt voor de boedel te verwezenlijken vaak veel bemiddelend werk. Hij brengt diverse bij het stoppen betrokken partijen rond de tafel en doet ze voorstellen. Bij grote faillissementen wordt vooral een inventieve curator gewaardeerd. Dat is iets anders dan een dorre en strikte uitvoerder van de wet. De curator gebruikt zijn kennis van regels en jurisprudentie om een zo goed mogelijke manier van stoppen te realiseren.

Behalve over faillissement bevat het recht nog tal van stopregels. *Litis finiri* opoortet, het geding moet tot een einde komen (bij de oude Atheners in één dag voor zonsondergang). Met de uitspraak van de rechter eindigt de zaak. Zie de perikelen rond de verkiezing van Bush en Gore. Toen het Supreme Court had beslist gaf Gore de strijd op, ook al vond hij de uitspraak onjuist. Als de zaak eenmaal door een uitspraak is beëindigd en hoger beroep en cassatie niet open staan, dan is het echt afgelopen. Ne bis in idem, geen twee maal terechtstaan voor eenzelfde vergrijp. Het aflopen van termijnen is een stopper. Verjaringsregels stoppen het beroep op feiten buiten die termijn. Ze verhinderen dat de

rechtspleging met een te zware erfenis uit het verleden – teruggaand tot Adam en Eva – zou worden belast. Het recht biedt een uitgebreid repertoire om te stoppen waar mensen dat zelf niet kunnen.

Ook andere disciplines bevatten stoprepertoire voor mensen die dit zelf niet lukt. Een directieve therapeut bijvoorbeeld schrijft een patiënt diens symptoom voor: eet voor twaalf uur 's morgens twee taartjes. Daardoor wordt wat eerst een daad van verzet en ontsnappen was – je lekker toch vol eten – omgedefinieerd als een daad van gehoorzaamheid. Dat sticht verwarring en brengt beweging in een voorheen vastzittend patroon.

Rituelen spelen

Waar stoppen moeilijk valt hebben mensen te maken met een overgang die niet geheel begrepen of beheerst kan worden. Om die uiteindelijk toch onvermijdelijke overgang bewust te maken hebben ze vormen nodig. Gevestigde vormen maken onderdeel uit van een sociaal repertoire van rituelen. Door die rituelen verlenen we gelding aan symbolen – het schrijven van je naam, het zetten van je handtekening, geldt als bindende toestemming. Als gevestigde rituelen niet beschikbaar zijn moeten we ze improviseren om behoorlijk, op menselijk verantwoorde wijze, te stoppen. Lukt dat niet dan zijn we overgeleverd aan een vormloos proces van afsterven of ons losrukken.

Rituelen markeren zaken in het leven die er zijn, maar die ons begrip overstijgen – geboorte, trouw voor het leven, volwassen worden, dood. De antropologen onderscheiden bevestigingsrituelen, een plechtige eed van trouw bijvoorbeeld, en overgangsrituelen, bijvoorbeeld jongelingen die een tijd het bos ingaan en als mannen terugkomen. Stoppen, zo zagen we, lukt beter als daarvoor overgangsrituelen beschikbaar zijn. Rouwritueel, plechtigheden rond pensioenering, het tekenen van een wapenstilstand. Rituelen geven aan: zó doe je dat. Rituelen representeren niet enkel iets wat daarbuiten ligt, ze doen zelf iets wat daarbuiten niet zo gedaan kan worden. Rituelen zijn performatief, een levensvorm. Sorry zeggen, een bloemetje sturen zijn vormen waardoor we iets kunnen doen. Stel je een taal voor die geen

woord als 'sorry' noch daarmee verwante termen biedt. Hoe moet je je dan excuseren?

Door hun vaste vorm en beschikbaarheid bevorderen rituelen de coördinatie die voor stoppen is vereist. Zij geven het moment en de vorm aan. Bij ontbreken van ordenende rituelen wordt stoppen, zo zagen we, problematisch. Vroeger hadden we pensionering met vijftenzestig jaar. Een vast tijdstip en een gestandaardiseerd feestelijk gebeuren met een traan. Nu, met vervroegde pensionering, de gouden handdruk, etcetera is het moment van ophouden met werken onzeker geworden. Vormloos en daardoor vernederend, althans niet respectvol. Niemand weet meer precies wanneer hij zal gaan en hoe. Is het verstandig om de eer aan jezelf te houden en weggestuurd worden voor te zijn? Ook hier verstoort de keuze van het juiste moment de rustige werking van stoppen volgens een gegeven ritueel. Het wordt een nerveus en onbevredigend gebeuren, waarin het moeilijk is een lijn vast te houden. Een democratie kent stoprituelen voor aftreden van ambtsdragers die in een schijn-democratische dictatuur zoals onder Soeharto in Indonesië node ontbreken.

Rituelen brengen wat vastzat in beweging. Losrukken en de gedachte dat er niks anders opzit dan abrupt te stoppen bleek vaak een verkeerde aanpak. Het vastzitten leidde tot stikken en verdorren. Het vastzitten moet gestopt worden, maar daarvoor is het stoppen van de hele onderneming waarin men was vastgelopen vaak een te grove en onnodige interventie. Wat nodig is, is loskomen. Wat er verder dan nog gestopt moet worden toont zich later wel. Rituelen kunnen, juist door hun dwingend en vast karakter, vastgelopen zaken vlottend maken.

Rituelen stellen ook in staat stoppen niet enkel als afgedwongen en negatief te zien, maar dit integendeel te aan-

vaarden en positief te waarderen als overgang in een menselijk levensverhaal. Zij bieden welkom tegenwicht tegen de negatieve betekenis die stoppen maatschappelijk heeft. Zij maken naast alle passende ernst en verdriet stoppen ook tot een vrolijke en feestelijke aangelegenheid.

Stoppen is problematisch wanneer het doorbreken van vanzelfsprekende maatschappelijke betekenissen vergt. Om stophandelingen te verrichten in situaties waar stoppen niet vanzelfsprekend is, zijn aparte afschermdende instituties nodig. Instituties die van de dagelijkse vanzelfsprekendheid en routines afschermen. Overgangsrituelen bieden zo'n bescherming waarbinnen veilig de moeilijke handeling van het stoppen verricht kan worden. Ze verschaffen niet alleen coördinatie tussen mensen, maar ook houvast voor het individu. Het verschil tussen collectief en individueel stoppen blijkt zo minder groot dan gedacht. Ook het individu heeft de spiegel van anderen nodig om zijn handelen te richten. De vaste vormen van rituelen stellen hem in staat zijn daden en emoties gestalte te geven.

Een vaak geopperd bezwaar tegen rituelen is dat ze versteend en star zouden zijn, niet passend bij de vereisten van de eigentijdse situatie waar men in verkeert. Dat men geen passend ritueel weet te vinden kan zich voordoen. Dan moet men nieuwe rituelen improviseren. Ik denk evenwel dat de beweerde starheid van rituelen vaak een gevolg is van onze omgang ermee. Niet de rituelen zijn star, maar wij in onze visie erop. Wij zien rituelen als star en gaan er zodoende star mee om. Maar waarom eigenlijk? Als we deze assumptie van starheid laten vallen, zullen we zien, denk ik, dat rituelen, juist door hun vaste vormen, gelegenheid geven tot spel, speelsheid en uitdrukking van persoonlijke bekommernis, toewijding en emotie. Spelen met de vormen die rituelen bieden – rituelen spelen. Door zo te spelen ontstaan ook

nieuwe rituele varianten en blijft ritueel door speels ermee om gaan en erin te leven vrij van versteendheid.

Huizinga schreef over het ontstaan van cultuur uit spel, over het spel-element van cultuur. Toen hij lezingen hierover gaf wijzigden de organisatoren telkens zijn titel in ‘Het spel-element *in* de cultuur’. Hij zag hierin een miskennis van het cultuur scheppende van spel en herstelde telkenmale de oorspronkelijke tweede naamval.²⁹ Het was niet ‘in de cultuur’ maar ‘het spel-element der cultuur’.

Bijna elk spel dat ik ken bevat stopregels, die bepalen wanneer iets niet meer gaat (rien ne va plus), wanneer een speler of bepaald gedrag gestopt kan worden en door wie, wanneer het spel uit is. De regels (de game rules) zetten het speelveld uit. Daarbinnen kunnen mensen spelen en hun doelen naar eigen inzicht (volgens goal rules) verwezenlijken en elkaar overtroeven. Het spel is een betekenisveld waarbinnen handelingen gelden als ‘schaak’, ‘vrije schop’ of ‘stoppen’. Tegen de achtergrond van vaste regels kunnen mensen speels improviseren met gegeven stukken en situaties. Wat ze ook kunnen is de regels van het spel zelf veranderen. Kinderen kunnen zich hiermee enorm bezighouden. Al spelend scheppen ze spelen en rituelen. Waardoor vergeten zoveel volwassenen hoe dit mogelijk was? Verwerpen ze dit als voorbij kinderspel?

Ik denk dat onze visie op stoppen, net als die op rituelen, te star, te weinig speels is. Twee elementen uit die maatschappelijk courante visie op stoppen springen in het oog, omdat zij niet passen bij de dynamiek van het stopproces die we in de voorgaande hoofdstukken hebben leren onderkennen. Het eerste element is de overtuiging dat stoppen ‘sterk zijn’ en rigoureuus kappen zou vereisen. We zagen dat afkappen, losrukken, vaak niet meer dan schijnstoppen oplevert. Het geeft tijdelijk soelaas, maar de afgekapte activiteiten ste-

ken doorgaans al spoedig op ongelegen momenten de kop weer op. Nodig is eerst een be- en verwerken van het complex van te stoppen activiteiten – pas daarna zijn ze werkelijk af te sluiten. Zodoende worden ze opgenomen in een verhaal van overgang. Het inbrengen in een verhaal is het overgangsritueel bij uitstek.

Het tweede element in de maatschappelijk courante visie op stoppen is dat je enkel stopt als iets onhoudbaar is geworden. Dit is een negatieve visie op stoppen als iets dat afgedwongen wordt. Die visie laat geen ruimte voor stoppen als een bewuste daad, als iets positiefs.

Stoppen zou, denk ik, wat minder problematisch worden als we een rijker repertoire van stophandelingen zouden ontwikkelen en er een vrolijker en speelser gebruik van zouden maken. Stoppen als positieve daad.

Epiloog

Hoe dan wel te stoppen? Dit boek documenteerde hoe mensen het klaarspelen tegen beter weten in door te gaan, het repertoire van trucs om toch maar niet te stoppen. Dat geeft zelfkennis en maakt de weg vrij voor handelen. Maar weten is nog geen doen. Er zijn geen trucs die de daad van het stoppen overbodig zouden maken. Wel zal, denk ik, de aspirantstopper beter koers houden als hij zijn handelen door de volgende samenvattende overwegingen laat richten.

Als stoppen niet lukt, vraag u dan af waarméé eigenlijk gestopt moet worden. Bij vastlopen van vernieuwingen is stoppen vaak het verborgen probleem.

Losrukken leidt tot schijnstoppen, tot voortzetting van het oude patroon met een minteken ervoor. Goed stoppen vereist een rouwproces.

Om te stoppen hebben mensen rituelen nodig. Ze moeten kunnen putten uit een sociaal repertoire van handelingen die in het maatschappelijk verkeer, zowel voor anderen *als voor henzelf*, stoppen markeren. Toegang tot dat repertoire kan verschaft worden door derden – advocaat, therapeut, vriendin, interimmanager.

Elk moment kunnen stoppen kent een perverse logica: hoe meer vrijheid, hoe makkelijker stoppen wordt uitgesteld tot een beter moment dan nu.

Wantrouw lijden in vertrouwde patronen. De moed om door te gaan is niet nobeler dan de moed om te stoppen.

En verder. Als u wilt stoppen: gewoon doen.

Noten

- 1 Jean-Paul Sartre, *L'Être et le Néant*, Gallimard, Paris 1943, p.657
- 2 Richard Klein, *Cigarettes are Sublime*, Duke University Press, London 1993, p.39
- 3 Italo Svevo, *De bekentenissen van Zeno*, Athenaeum, Polak & Van Genep, Amsterdam 2000
- 4 Karin Spaink in *Het Parool*, 4 december 2000, p. 6
- 5 Allen Carr, *Easy Way to Stop Smoking*, Penguin, London 1991, p.96
- 6 Allen Carr, *Easy Way to Stop Smoking*, Penguin, London 1991, p.96
- 7 Karl Popper, *The Open Society and its Enemies*, Routledge & Kegan Paul, London 1966, hoofdstuk 7
- 8 Gabriel García Márquez, *De herfst van de patriarch*, Meulenhoff, Amsterdam 1998 (1975), p. 203
- 9 Gabriel García Márquez, *De herfst van de patriarch*, Meulenhoff, Amsterdam 1998 (1975), p. 222
- 10 Gabriel García Márquez, *The Autumn of the Patriarch*, Penguin Books, London 1996, p.209
- 11 Gabriel García Márquez, *The Autumn of the Patriarch*, Penguin Books, London 1996, p.228
- 12 Hannah Arendt, *On Revolution*, Viking, New York 1968, hoofdstuk 3
- 13 Edward Said, *Orientalism*, Penguin, London 1995
- 14 Desmond Tutu, *No Future without Forgiveness*, Rider, London 1999, p.73
- 15 Ian Buruma, 'The Joys and Perils of Victimhood' in *The New York Review of Books*, 8 april 1999, p.4-9
- 16 Hannah Arendt, *The Human Condition*, Doubleday Anchor, Garden City 1959, hoofdstukken 33 en 34
- 17 Jacques Derrida, 'Machteloze vergeving', *Trouw*, 11 december 1999, p.31
- 18 Diane Vaughan, *Uncoupling: Turning Points in Intimate Relationships*, Oxford University Press, London 1986, p.79
- 19 Marcel Metzke, *De Stranding*, SUN, Nijmegen 1995

- 20 *Der Spiegel* 16/2001 p.24
- 21 Alfred D. Chandler, *The Visible Hand. The Managerial Revolution in American Business*, Harvard University Press, London 1977
- 22 Max Weber, *Die protestantische Ethik*, Siebenstern, Hamburg 1975 (1905), p.188
- 23 Geciteerd in Bernard Brodie, *Strategy in the missile age*, Princeton University Press, Princeton 1959, p.60
- 24 Siegfried Sassoon, *The war poems of Siegfried Sassoon*, Faber and Faber, London 1983
- 25 Arthur Freese, *Kom niet aan mijn verdriet. Over het verdriet van treurende nabestaanden*, uitgeverij Helmond, Helmond 1978, p.59
- 26 Nancy Friday, *Jaloezie*, Elsevier, Amsterdam 1986
- 27 Robin Norwood, *Women who love too much*, Pocket Books, New York 1986
- 28 F.M. Dostojewski, *Verzamelde Werken* deel 4, G.A. van Oorschot, Amsterdam 1957, p.431 en 429
- 29 J. Huizinga, *Homo ludens: proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur*, Tjeenk Willink, Haarlem 1952, p.vii